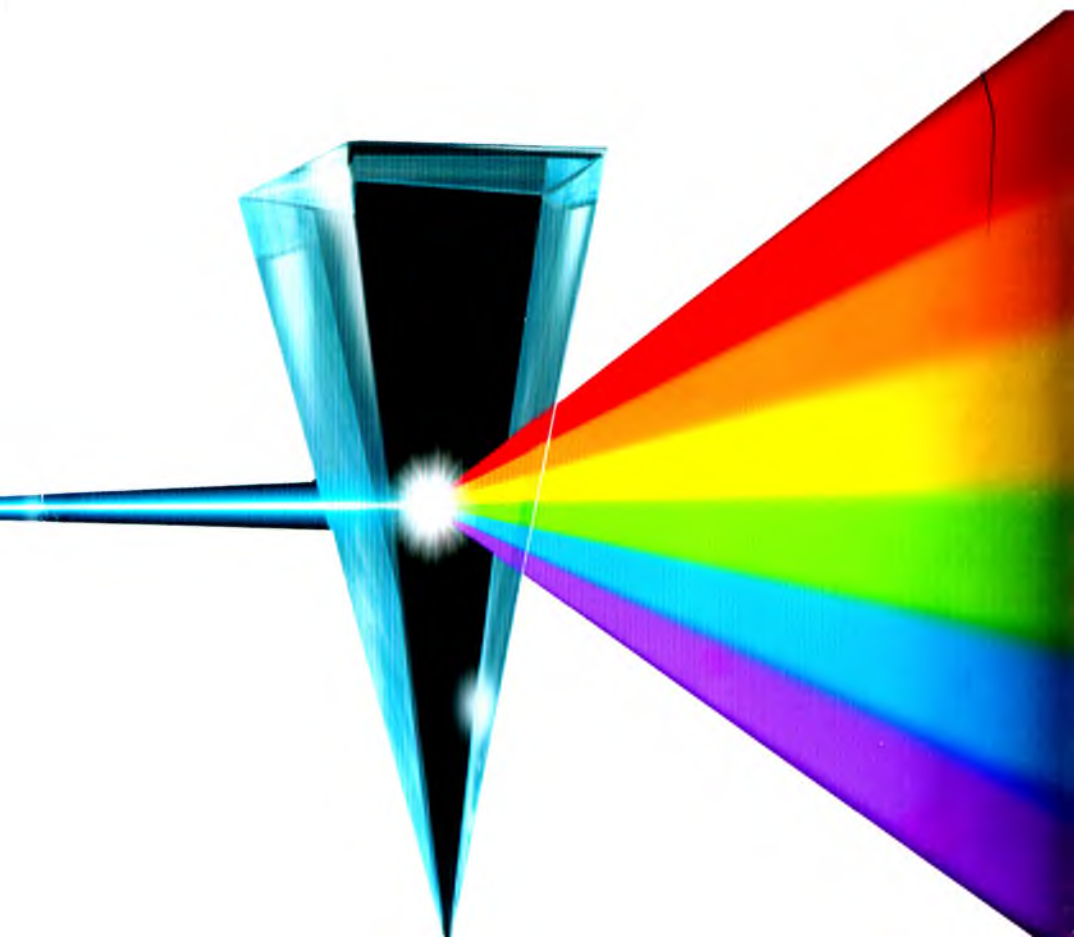

М. Саидова, У. Кўзиев

ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ

Саидова Муҳаббатхон

Қўзиев Умиджон

Лингвокультурология

(Услубий қўлланма)

Наманган - 2017

Ушбу услубий қўлланма магистратура босқичи 5A120101 - Лингвистика (ўзбек тили) йўналиши талабаларига мўлжалланган бўлиб, 2-босқичда ўқитиладиган “Лингвокультурология” фанининг умумий масалаларига кириш вазифасини бажаради

Тузувчилар:

М.Саидова, ф.ф.н, НамДУ доценти, рус тили ва адабиёти кафедраси мудир

У.Қўзиев, НамДУ ўзбек тили ва адабиёти кафедраси уқитувчиси

Такризчилар:

Ш.Искандарова, ф.ф.д, ФарДУ профессори

Ҳ.Усмонова, ф.ф.д., НамДУ

Ушбу услубий қўлланма НамДУ ўқув-услубий кенгашининг 2017 йил “27”- июндаги йиғилишида кўриб чиқилган ва нашрга тавсия этилган. Баённома № 11

Сузбоши

Бугунги кунда матн таҳлилида тадқиқотчилар грамматика, семантика, когнитология, психолингвистика, лингвокультурология каби катор йўналишлар қўлга киритган ютуқларга таяниб иш кўрмоқдалар. Бундан мақсад – нутқ яратувчи ва уни идрок этувчи шахс омилининг лисоний фаолиятда қандай ўрин тутишини аниқлаш бўлса, иккинчи томондан, матннинг семантик, лингвокультурологик хусусиятларини янада чуқурроқ ўрганишдир. Шундай масала сифатида ҳозирги кунда тилшунослик илмида барчанинг эътиборини тортаётган тил ва маданият тушунчаси билан боғлиқ бўлган лингвокультурология масалалари кўпчилик тилшунос олимлар томонидан тадқиқ этилаётган бўлса-да, бироқ тўлақонли ўз ечимини топган эмас. Мазкур ишимиз айти мана шу масала – тилшуносликнинг янги соҳаси лингвокультурологияга қаратилганлиги билан эътиборлидир.

Лингвокультурология тилшунослик илмига хос бўлган катор янги соҳалардан бири бўлмиш коммуникатив тилшунослик ва матн лингвистикаси, матнни ўрганишдаги антропоцентрик ёндашув, когнитив тилшунослик, прагмалингвистика, психолингвистика, социолингвистика, лингвоўлкашунослик, этнолингвистика соҳаларига оид масалаларни таҳлил қилиш йўналишидаги тадқиқот ишлари билан ҳамбарчас боғлиқ.

Тил ва маданиятнинг боғлиқлиги, маданиятнинг тилда акс этиш муаммоси билан боғлиқ масалаларнинг методологик асоси яқин йиллардангина бошланди. Уларнинг асоси сифатида В.В.Воробёв, В.М.Шаклеин, В.Н.Телия, В.А.Масловаларнинг ишлари хизмат қилади.

Ўзбек тилшунослик илмида ҳам бу йўналишда катор ишлар олиб борилмоқда. Хусусан, ўзбек тилшунослигида лингвокультурологиянинг илмий асосланиши, маданиятнинг тилда акс этиши каби катор масалаларга қаратилган дастлабки ишлар сифатида А.Нурмоновнинг “Ўзбек тилида лингвокультурологик йўналиш”, Н.Маҳмудовнинг “Тилнинг мукамал тадқиқи йўллари излаб”, “Ўхшатишлар - образли тафаккур маҳсули”,

Н.Сайидрахимованинг “Лингвокультурологиянинг илмий асосланишига доир айрим мулоҳазалар”, “Лингвокультурологиянинг компонентлари” номли мақолаларини, Д.Худойбергванованинг “Матннинг антропоцентрик тадқиқи” мавзусидаги монографияси, «Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли лугати»ни белгилаш мумкин. Мазкур ишларда лингвокультурология фанининг моҳияти, предмети ва объекти масалалари ўрганилган.

Мазкур қўлланмада биз юқорида қайд этилган ишларга таянган ҳолда лингвокультурология борасидаги фикрларни жамлашга интилдик.

Бунда асосий манба сифатида В.А.Маслованинг «Лингвокультурология» ўқув қўлланмасига таяндик.

1-МАВЗУ. ТИЛ – МАДАНИЯТ – ИНСОН.

РЕЖА:

1. Тилшуносликда парадигма тушунчаси. Парадигмаларнинг ўзгариши масаласи. Уларнинг қиёсий-тарихий, систем-структур ва антропоцентрик турлари.

2. Билимларнинг янги антропоцентрик парадигмаси ва унинг лингвокультурологиядаги ўрни.

3. Лингвокультурологиянинг фанлар системасидаги мақоми.

4. Лингвокультурологиянинг этнолингвистика, социоллингвистика ва этнопсихоллингвистика билан боғликлиги.

Таянч сўзлар: *лингвокультурология, парадигма, лингвоцентрик ёндашув, антропоцентрик парадигма, қиёсий тарихий тилшунослик, систем-структур парадигма, кўчим, метафора, ибора, маданият.*

1. Тилшуносликда парадигма тушунчаси. Парадигмаларнинг ўзгариши масаласи. Уларнинг қиёсий-тарихий, систем-структур ва антропоцентрик турлари.

XXI асрда тилшуносликнинг тилни шунчаки алоқа қуроли ва тафаккур натижаси сифатида эмас, миллатнинг маданий очкичи сифатида тадқиқ этадиган соҳалари юзага келмоқда. Бу йўналишларнинг пайдо бўлишига В. Гумбольдт, А.А. Потебня ва бошқа олимларнинг илмий ишларида тамал тоши қўйилган. Жумладан, В. Гумбольдт “Миллатим тилининг чегаралари менинг дунёқарашим чегараларини белгилайди”, - деб айтган эди. Тил нафакат борлиқни акс эттириш функциясини бажаради, шунингдек, инсон яшаётган борлиқ, мухитни унинг онгига табдил қилиб беради. Айнан шу туфайли ҳам кейинги минг йилликда Ғарб фалсафаси тилдан фойдаланиш жараёнига асосланиб ривожланмоқда. Замонамизнинг етакчи мутафаккирларидан А. М. Хайдеггер тилни “мавжудлик уйи” деб атаган. Шу

туфайли ҳам тилшунослик ҳар қандай ижтимоий фанлар тизимида етакчи методологик мавқега эгаки, унинг ёрдамсиз маданиятни ўрганиш мумкин эмас.

Мазкур ишда тил нафақат ҳозирги замон миллатларининг ички олами, шунингдек, қадимги дунё одамларининг дунёқараши, жамият ҳамда олам тўғрисидаги тушунчаларини ифодаловчи восита сифатида талқин этилади. Аждодларнинг рухий олами ва тушунчалари бугунги кунга қадар мақол, матал, иборалар, метафоралар, маданий белгилар орқали етиб келган.

Маълумки, инсон болалигидан бошлаб ўз миллатига хос тил ва тил орқали маданиятни ўрганиб боради. Шундагина у инсон ҳисобланади. Халқнинг нозик маданий белгилари унинг тилида акс этади. Тил инсоннинг ўзига хос ва ўзига мос атрибутларидан бўлиб, у орқали инсон ўзини ва олами англиди. Масалан, бизга маълум бўлган *мухбир* сўзини Ҳиндистон ёки Покистонда “айғоқчи” маъносида тушунадилар.

Олам ҳақидаги ахборотларнинг катта қисми инсонга тил орқали етиб келади. Келиб чиқадики, инсон тушунчалар оламида яшайди. Тушунча эса нарсани реал кўрсатмаслиги мумкин. Тушунчалар олами аклий, рухий ва ижтимоий эҳтиёж натижасида юзага келади. Бу оламга ахборот албатта сўз орқали киради. Ва инсоннинг жамиятдаги ютуқлари унинг сўздан қандай фойдалана олишига боғлиқ бўлиб қолади. Муваффақият сабаби нафақат нутқ маданияти, айниқса, тилнинг сирли оламига кира олиш қобилияти билан алоқадордир.

Файласуфлар хаттоки бирор тушунчани ифодаловчи сўзни маъносини тўлиқ эгаллаган ҳолда моддий олами ҳам бошқариш мумкинлигини даъво қиладилар.

Сиз ўқиб турган қўлланмада лингвокультурология тил ва маданият алоқадорлигини ўрганувчи фан сифатида тушунтирилади. Унинг асосий мақсади – халқнинг ички олами ва маданиятини тил орқали кашф этишдир.

Нима учун айнан ибора, кўчим, тимсоллар оламига алоҳида эътибор берилади? Бунинг сабаби улар миллат тийнати (менталитети) ва маданияти

хақидаги маълумотларнинг кимматли манбаидир. Улар мифлар, афсоналар, урф-одатларда ўзгармай сақланган бўлади. Рус тилшуноси Б. А. Ларин “Тонгда ёруғлик шудринг томчиларида қандай акс этса, иборалар халқ дунёкараши, ижтимоий тузум, ўз даври мафқурасини шундай акс эттиради”, - деган эди. Тил сирлари инсониятнинг асосий сирларидан бири бўлиб қолади. Чунки ривоятларда Яратган инсонни “олим” деб атаб, фаришталарнинг унга бош эгишини буюрар экан, Одамнинг исмлар илмини билишини назарда тутган эди (“Қисаси Рабғузий”). Агар биз тил сирларини кашф эта олсак, кўплаб асрларнинг ва йўқолган билимларнинг хазинаси очилади. Бизнинг мақсадимиз – тил бирлиги ифодалайдиган маданий “бўёқ”ни кўра олишга ёрдам беришдир. Бу белги тил ички қурилишини ташқи шаклига боғлай олиш имконини беради.

2. Билимларнинг янги антропоцентрик парадигмаси ва унинг лингвокультурологиядаги ўрни.

Тилга антропоцентрик нуқтаи назардан қараш ғояси ҳозирги кунда умум томонидан ижобий қабул қилинмоқда: кўпгина тил қуримларида инсон хақидаги тасаввур табиий ва тўғри қилинмоқда.

Мазкур илмий ёндашув (соҳа) чет эл тилшунослигида асрлар давомида тадқиқ этилаётган бўлса-да, тилни ўрганишда янги вазифалар қўймоқда, тилни тавсифлашнинг янги усуллари, тил бирликлари, тушунчалари ва қоидаларига нисбатан янгича нуқтаи назарларни талаб қилмоқда.

Т. Кун муаллифлигидаги “Илмий инқилоблар структураси” асари (1962, русча таржимаси “Структура научнх революций”, 1977) тадқиқотчилар учун ёндашувга муаммолар қўйиш ва уларни ҳал қилиш мутаносиблиги модели сифатида қараш масаласини ташлади. Т. Кун бу йўналишга алоҳида илмий соҳа сифатида қарашни таклиф қилади. У маълум билимлар ва тадқиқот объектини (яъни тилни) тавсифловчи усулларга эга бўлиши керак. Маълумки, “тилшунослиқда (ва умуман ижтимоий фанларда) нуқтаи назарлар ўзаро алмашиниб иш кўрмайди, бироқ улар бир-бири устига қурилади ва бир масаланинг ичида ёнма-ён, кизиғи ўзаро дихотомияда

(зидликда) мавжуд бўлади”. Анъанавий равишда фанда уч турли ёндашув бор: киёсий-тарихий, систем-структур ва ниҳоят, антропоцентрик. Киёсий-тарихий усул тилшуносликдаги илк илмий ёндашув ҳисобланади, ёхуд киёсий-тарихий усул тилни тадқиқ этишининг илк махсус методи бўлган. XIX аср тилшунослик фани тўлиғича бу методга бўйсунтирилган эди. Систем-структур ёндашувда эса асосий эътибор предмет, нарса, номга, яъни сўзга қаратилган эди. Ҳатто учинчи минг йилликда ҳам тилни мазкур нуктаи назардан ўрганиш мумкин, тадқиқотчилари мўл. Дарсликлар, илмий адабиётлар, академик грамматикалар, турли маълумотномалар шу назария самараси ўларок вужудга келган. Мазкур йўналишдаги фундаментал тадқиқотлар нафақат ҳозирги кун, шунингдек, келасида ҳам хаттоки бошқача ёндашувга эга бўлган тилшунос тадқиқотчилар учун ҳам қимматли манба бўлиб қолади.

Антропоцентрик назария – тадқиқот объектининг субъектда ўрганилишидир, бошқача қилиб айтганда, тил инсонда, инсон тилда таҳлилга тортилади. И.А.Бодуэн де Куртэненнинг фикрича, “тил фақат яқка шахснинг онгида, руҳида, калбида бўлади, бу шахс тил жамоасини ташкил қилади”.

Тилни антропоцентрик нуктаи назардан ўрганиш ғояси – замонавий тилшуносликда асосий йўналиш ҳисобланади. Ҳозирги кунда лисоний таҳлилнинг мақсади тилнинг турли системалари намоён бўлишини ўрганишдан иборат эмас. Тил – мураккаб ҳодиса. Э. Бенвенист таъкидлаганидек, “Тилнинг ўзлиги шу қадар ўзига хоски, табиатан уни бир нечта структуралардан иборат деб баҳолаш мумкин. Уларнинг ҳар бири умумий тилшуносликнинг юзага келиши учун асос вазифасини бажариши мумкин”.

Тил – кўп ўлчамли ҳодиса бўлиб, кишилиқ жамиятида вужудга келган: у система ҳам, ғайрисистема ҳам; у фаолият ҳам, шу фаолиятнинг ҳосиласи ҳам; маъно ҳам, модда ҳам; ўз-ўзидан тартибсиз тараққий этувчи объект ва тартибли, ўз-ўзини бошқарувчи ҳодиса; у мустақил ва ҳосила жараён...

Қарама-қарши томондан кузатиб унинг мураккаблигини тавсифлар эканми, тилнинг борлигини кашф этиб борамиз. Тилнинг мураккаблик хусусиятини ҳал қилиш учун Ю.С. Степанов уни бир неча образларда тасвирлайди. Бу образлардан бирортаси тилнинг тўлиқ кўринишини акс эттиролмайди: 1) тил индивиднинг тили сифатида; 2) тил тиллар оиласи аъзоси сифатида; 3) тил тизим сифатида; 4) тил қурилма сифатида; 5) тил характер ва тип сифатида; 6) тил компьютер сифатида; 7) тил ғоялар макони ва “руҳ маскани” (М. Хайдеггер) сифатида, яъни инсоннинг мураккаб когнитив фаолияти натижаси сифатида¹. Шу маънода еттинчи таърифга кўра, тил, биринчидан, халқ фаолияти натижаси, иккинчидан, ижодкор шахслар фаолияти натижаси ва тилни меъёрлаштириб турувчилар (давлат, институтлар, қоида ва меъёр ишлаб чиқувчилар) фаолияти самарасидир. XX аср охирида бу образга яна бир изоҳ қўшилди: тил маданият ҳосиласи, унинг муҳим қисми ва мавжудлик шарт, маданий белгиларнинг шаклланиш омили. Антропоцентрик нуқтаи назардан инсон борлиқни ўз онги воситасида, ўз назарий ва амалий фаолияти орқали ҳис қилади, англайди. Тилга ҳос бир қанча далиллар олами инсон “кўзгу”си орқали тасаввур қилишимизни исботлайди. *Япроқларнинг шивирлаши, оғир иш, эринибгина қор ёғади, овоз ўчди, фасллар келинчаги, мардлар бешиги, кун ўтиши, вақтнинг югуриши, ўйлар огуши* каби метафоралар бунга мисол бўла олади.

Шеърый образлар ундан ҳам таъсирлироқдир:

*Музликдан юҳодек келган шамоллар
Туялар жисмини ялаб-шлаган,
асрлар тоблаган темирчи қуёш,
ёмғирлар чўқиган, қорлар қишлаган.*

(Ш. Раҳмон. Аравон кўринишлари)

Ҳеч бир абстракт назария нима учун *севги олови, олов юрак, олов ёшлик, меҳр тафти, юзи иссиқ* кабиларда олов тушунчаси ифодалайдиган

¹ Бу ҳақда яна қаранг: Нурмонов А. Лингвистик таълимотлар тарихи // Танланган асарлар. 2-жилд. 31-33-бетлар.

хисларни туямиз, деган саволга жавоб бера олмайми. Ўзини барча нарсаларнинг ўлчови деб билган инсон ўз онгида амалда эмас, илмий даражадагина ўрганиш мумкин бўлган нарсаларнинг антропоцентрик тартибини ижод этиш ҳукукини беради. Онгдаги бу тартиб инсоннинг маънавий борлиғи, хатти-ҳаракатлари туб сабаблари, кадриятлар поғоналарини кўрсатиб беради. Буларнинг барчасини инсон нутки, у фаол қўллаган, бошқаларига нисбатан кўпроқ хиссий муносабат ифодаланган ибора ва қолипларни тадқиқ этибгина тушунишимиз мумкин. Янги илмий йўналиш шаклланиши жараёнида куйидаги тезис илгари сурилган эди: “Олам фактлар йиғиндисида, нарсаларнинг эмас” (Л. Витгенштейн). Тил аста-секин факт ва вазиятларга йўналтириб ўрганилмоқда, диққат марказида эса тил шахси (языковая личность, Ю.Н.Караулов) тушунчаси турибди. Янги назария тил тадқиқининг янги қонунлари ва максадларини, янги тушунча ва методларни ишлаб чиқиш арафасида. Антропоцентрик назарияда лингвистик тадқиқот предметини ишлаб чиқиш усуллари ўзгарди, тадқиқотнинг умумий тамойиллари ва методларини танлаб олишга ўтилмоқда (Р.М.Фрумкина). Кўриниб турибдики, антропоцентрик назариянинг шаклланиши тилшуносликнинг тадқиқот йўналишини инсон, унинг маданиятдаги ўрнига ўзгартирди. Бошқача қилиб айтганда, маданият ва маданий аъёнларнинг диққат марказида инсон – тил эгаси ўзининг барча қирралари: жисмоний, ижтимоий, ақлий, Мен (I, Я)– хиссий-эмоционал,

JT – нутқ ижодкори. Хиссий-эмоционал “Мен” (I, Я) турли ижтимоий-рухий вазиятларда намоён бўлади. Масалан, *Бугун қуёш чарақлаб нур сочмоқда* гапи куйидаги фикрларни ифодалайди. “Мен – жисмоний” қуёш нурларидан роҳат оляпти; бунининг “Ақлий Мен”им билади ва бу ахборотни сўхбатдошига – “ижтимоий Мен”га узатмоқда, у (Мен – хиссий-эмоционал) ҳақида гамхўрлик қилмоқда; бу жараёнда “Мен-нутқ ижодкори” ҳаракатга келган. Юқоридаги ипостасларнинг ҳар бири воситасида бошқаларини ҳаракатга келтириш мумкин.

Шу тариқа тил эгаси ахборот-алоқа жараёнига кўпқиррали субъект сифатида кириб келади. Бу қирралар нуткий алоқанинг стратегиялари ва тактикалари, алоқа иштирокчиларининг рухий-психологик мавқеларига, ахборотнинг маданий ғояси, мақсадига ҳам боғлиқ. Инсон оламни ўзини ундан ажратиб олган ҳолда тасаввур қилади. У ўз “Мен”ини бошқа барча нарсаларга қарама-қарши қўяди. Бизнинг тафаккуримиз ва тилимиз шу асосга қурилган кўринади: Ҳар қандай нутқ яратилиши жараёни борлиқнинг мавжудлигини тан олади ва шу билан оламнинг субъект воситасида акс этишини тасдиқлайди. Юқоридагиларни ҳисобга олган ҳолда, анъанавий ёки систем-структур тилшунослик йўналишида бўлса-да, тилшуносликда антропоцентриқ назария доимо ҳисобга олиниши керак бўлган назария эканлигини ёлда сақлаш керак.

Шундай қилиб, антропоцентриқ назария инсонни биринчи ўринга қўяди, тил эса инсоннинг тавсифий тузилишининг асосий материали, қисми ҳисобланади. Инсон тафаккури инсоннинг ўзи каби тилдан ва тил кўникмаларидан ташқарида мавжуд бўлмайди. Агар тил барча билиш жараёнларига аралашмаганида эди, ўзига хос янги муҳит яратмаганида эди, инсон кузатувчи мақомига эришолмаган бўлар эди. Инсон яратган матн инсон тафаккури ҳаракати, йўналишини акс эттиради, баҳоли қудрат оламлар яратади, тил бирликлари ёрдамида фикр кучи ва уни намойиш этиш усулларини кўрсатади.

Замонавий тилшуносликда мазкур назария доирасида ташкил топган асосий йўналиш - когнитив тилшунослик ва лингвокультурологиядир. Лингвокультурология “тилдаги маданият омили ва инсондаги тил омилини ўрганишга қаратилган” (В.Н. Телия) фандир. Демак, лингвокультурология – тилшуносликда антропоцентриқ назариянинг кейинги йилларда тараққий этаётган мевасидир. Когнитив тилшуносликнинг асосий тушунчаси – ахборот тушунчаси ва унинг инсон онгида қайта ишланиши, билимлар тизими ва уларнинг инсон тафаккурида ҳамда тил шаклларида намоён бўлишидир. Когнитив тилшунослик когнитив психология ва когнитив социология билан

биргаликда когнитологияни ҳосил қилади. Бу фанлар инсон тафаккури қандай тузилган, инсон оламини қандай тасаввур қилади, олам ҳақидаги қандай маълумотлар билимга айланади, руҳий олам қандай яратилади каби саволларга жавоб кидиради. Лингвокультурология эса инсонни ва унинг тилини маданият таркибида ўрганади. Фан куйидаги муаммоларга диққатни қаратади: инсон оламини қандай қабул қилади, маданиятда кўчим ва тимсолларнинг ўрни, тилда асрлар давомида сақланиб турган ибораларнинг маданий белгиларни ифодалашдаги роли, уларнинг инсон учун аҳамияти. Лингвокультурология тилни маданий феномен сифатида тадқиқ этади. Бу эса оламини миллий тил ойнаси ортидан кўриш демакдир. Ушбу жараёнда тил алоҳида миллий ички дунёси ифодаси сифатида кўзга ташланади. Тилшунослик бутун борлиги билан маданий-тарихий мундарижага таянади ёки тадқиқот предмети сифатида маданиятнинг маҳсули, асоси ва шарт-шароити - муҳити ҳисобланган тилни тушунади. Тилшунослик бўлимлари ичида “маданий ташувчи” сифатида энг фаоллари тил тарихи билан боғлиқ социал диалектология, этнолингвистика, услубият, лексикология, фразеология, семантика, таржима назарияси ва бошқа бўлимлардир.

3. Лингвокультурологиянинг фанлар системасидаги мақоми.

Кейинги йилларда лингвокультурологияга бағишланган ишлар кўпайиб қолди. Жумладан, Ю.С.Степанов “Константлар: Рус маданияти луғати”ни яратган бўлиб, рус тили эгаларининг тиллари учун фаол бўлган концептларни жамлаган ва кенг маълумот берган. (Степанов, 2001). Н.Д.Арутюнованинг “Тил ва инсон олами” тадқиқоти турли даврлар ва турли халқлар маданиятига тегишли универсал терминларни ўрганишга бағишланган. (1999) В.Н. Телия ва унинг мактаби вакиллари эса ибораларни ўрганади, бундан мақсад эса уларнинг миллий-маданий кўчма маъноларини тавсифлаш ва менталитетнинг характерловчи қирраларини очиқ беришдир. (1996) Умуман олганда, лингвокультурология ва лингвокультурологик терминлари охириги вақтда кўпгина тадқиқотларда тез-тез учрайдиган бўлиб

колди. Бу терминлар бирмунча эркин ишлатилмоқда: баъзан тил сифати сифатида ҳам таърифланмоқда (Артемяева, 2003).

Лингвокультурология соҳасига XIX асрда В. Фон Гумбольдт ўзининг “Тилнинг тузилиши ва инсоният маънавий ривожига таъсири” китоби билан тамал тошини қўйган бўлиб, тил ва миллат хусусиятларининг муносабатлари ҳақида қайд этган эди. Айниқса, унинг “турли тиллар, ўз хусусиятлари, фикрлаш ва ҳис-туйғуга таъсирига кўра амалда турлича дунёкарашни ифодалайди”, “тилнинг ўзига хос хусусиятлари миллатнинг ўзлигига таъсир килади, шунинг учун тилни чуқур ўрганиш тарих ва фалсафа инсоннинг ички дунёси билан боғлаб тушунтирадиган барча нарсани камраб олиши керак” каби фикрлари кенг тарқалган. [Гумбольдт 1985: 370, 377]. Шу тариқа, олим тилнинг турли шаклларида турлича ҳиссиёт ва тафаккур услубларини кўради. Демак, тилда маданий ўзига хослик акс этиб туради, деган хулосага келади.

В. Гумбольдтнинг ғоялари XIX-XX срлардан неогумбольдтчилар томонидан ривожлантирилди. А.А.Потебня тилни фаолият сифатида талқин этди. Л. Вайсгербер, Х. Глинц, Х. Хольц XX аср ўрталарида фикрлаш мундарижасининг тузилиши ва фикрларнинг мантикий қатори тилга боғлиқ эканлиги ҳақидаги муаммони кўтариб чиқдилар.

Неогумбольдтчилар тилнинг ички мундарижасига алоҳида эътибор қаратдилар, турли тилларнинг семантик жиҳатларини текшириб, ўхшаш ва фарқли жиҳатларини аниқладилар. Л. Вайсбергер “оламни вербаллаштириш” тушунчасини олиб кирди. Унга “дунёни тил орқали англаш жараёни ва тафаккур объектига айлантириш” деб таъриф берди. Шунингдек, олим “янги грамматика”ни яратиш вақти келганлигини таъкидлади. Бу соҳа тилнинг мазмуний томонига қаратилган бўлиши ва тилни “ҳаракатдаги куч” сифатида баҳолаши керак эди [Гухман 1961: 129-130, 154].

Америка тилшунослари Э. Сепир ва Б.Л. Уорф лисоний мансублик гипотезасини илгари сурдилар. Унга кўра тил билиш жараёнида энг асосий ролни ўйнайди. Шимолий Америка хиндулари тилини ўрганиш натижасида

олимлар тил категориялари фикрлаш даражасига ҳам таъсир қилади, деган хулосга келдилар. Лисоний мансублик гипотезасига кўра, турли тилларда турли категорияларнинг учраши шу тил эгалари борликни турлича концептуаллаштиришларини билдиради.

XX аср давомида мазкур олимларнинг фикрлари турли танқид ва қаршиликларга дуч келди. Ҳозирги кунда бу йўналиш яна тилшуносларнинг диққат марказида. 1990 йилда Д. Льюсининг «Language Diversity and Thought» («Лисоний ҳар-хиллик ва тафаккур») [Lucy 1992] ва П. Лининг «Whorf Theory Complex» («Уорф назариялари йиғиндиси») [Lee 1996] каби китоблари дунё юзини кўрди. 1998 йил Дуйсбург (Германия) университетида «Humboldt and Whorf Revisited. Universal and Culture-Specific Conceptualizations in Grammar and Lexis» номи остида халқаро симпозиум ўтказилган бўлиб, унда тилда инсон омили ва лисоний мансублик феноменини тадқиқ этишнинг янги ёндашувлари ўртага ташланди.

Сепир ва Уорфлар назарияси ҳозирги тилшуносликдаги жуда кўп оқимларга тамал тошини қўйди. XX асрда “лисоний тўлдирувчилик гипотезаси” (Г.Брутян), “лисоний универсаллик гипотезаси” (А. Вежицкая) каби гипотезалар ҳам пайдо бўлди. Бу ҳолат тил маданиятнинг элтувчиси сифатида рол ўйнашига қизиқиш кучли эканлигини тасдиқлайди.

XX аср ўрталарида АҚШ тилшуноси Д.Хаймз “тил ва нутқни антропологик планда ўрганиш”нинг назарий ва методологик асосларини яратди. (1963) У “тилшуносликнинг вазифаси тил ҳақидаги билимларни тил нуқтаи назаридан тушунтириш, антропологиянинг вазифаси эса тил ҳақидаги билимларни инсон нуқтаи назаридан узатишдир” деган қарашни илгари суради. А.Дуранти эса лингвистик антропология бошқа тилшунослик соҳаларидан моддий борлиқнинг индивидуал мушоҳада қилинишига диққат қаратиши билан ажралиб туришини таъкидлайди. (1992) Бу йўналиш “инсон тил таркибида” деб ҳам номланади.

Совет тилшунослиги марк-ленинча фалсафага асосланганлиги ва уларнинг назарий манбалари турлича бўлгани учун ҳам антропоцентризм

танкидга учради. Бироқ Ю.С.Степанов таъкидлаганидек, охириги ўн йилликда догматик структурализмни танкид қилмаган ва тилда антропоцентризмга мойиллик билдирмаган тилшунос йўқ эди. (1975)

Рус тилшунослигида В.А.Маслованинг дарслигида лингвокультурологик тадқиқотларнинг замонавий йўналишлари тавсифланади, методологик асоси яратилган. В.В.Воробьевнинг «Лингвокультурология: теория и методка» [Воробьев 1997] номли тадқиқоти гумбольдтчилик назарияси асосига қурилган бўлиб, тилда ўз аксини топган маданиятни ўрганиш Сепир-Уорф гипотезаси асосида амалга оширилган, Л.Вайсбергер терминларидан фаол фойдаланилган эди.

Тадқиқотда лингвокультурология лингвоўлкашунослик соҳасининг назарий асоси сифатида тадқиқ этилади, соҳага “тил ва маданият муносабатлари ва алоқаларини тилни вазифаларида текширувчи ва бу жараёни тизимли методлар ва замонавий йўналиш, маданий қондаларга қўра бирликларнинг лисоний ва нолисоний (маданий) мундарижасига жамлаб, бир бутун тизими сифатида акс эттирувчи комплекс билимлар мажмуи” деб таъриф беради. [Воробьев 1997: 36-37].

Лингвокультурологиянинг асосий ўрганиш объекти сифатида “тил ва маданиятнинг ўзаро алоқага киришган вақтдаги ўзаро боғлиқлиги ва бу муносабатнинг бир бутун систем ҳолатда талқин қилиш”, фаннинг предмети эса, “жамият турмушининг тил коммуникацияси жараёнида юзага келадиган ва маданий кадриятларга асосланган миллий шакллари”, “оламнинг лисоний манзараси”ни ҳосил қилувчи барча нарсадир деб баҳолайди.

В.В. Воробьев лингвокультурологик таҳлилнинг асосий бирлиги – лингвокультурема тушунчасини олиб қиради ва унга “лисоний ва нолисоний (тушунча ва предмет) мазмуннинг диалектик бирлиги” деб таърифлайди. [Воробьев 1997: 44-45]. Сўзнинг лингвокультуремадан фарқини эса А.А.Потебнянинг “сўзнинг яқин ва узоқ маъноси” тушунчаси орқали изоҳлайди.

Лингвокультурема сўздан фаркли равишда бирмунча мураккаб тузилишга эга: унинг мазмун плани иккига: лисоний маъно ва маданий мазмунга бўлади. Бу бирлик коннотатив мазмунга эга бўлиб, “уни юзага келтирган мафкуравий контекст тугамагунча яшайверади” [Воробьев 1997: 52]. Бирлик сўз ва давомийликдаги матн сифатида ифодаланиши мумкин.

В.В. Краснқх ўзининг «Этнопсихолингвистика и лингвокультурология» номли ишида лингвокультурологияга “тилда ва дискурсада маданиятнинг намоён бўлиши ва акс этишини ўрганувчи фан бўлиб, дувёнинг миллий манзараси, лисоний идрок, рухий-лисоний йиғиндининг ўзига хос хусусиятларини ўрганиш билан бевосита боғлиқ бўлади” деб таъриф беради. » [Краснқх 2002: 12]

Волгоград мактаби вакиллари В.И. Карасик, Е.И. Шейгаллар асосий эътиборни тил ва маданиятни киёслашга қаратадилар. Лингвокультурологиянинг асосий бирлиги сифатида маданий концептни оладилар. Бу тушунча аниқ ва мавҳум номларнинг мундарижасини ўз ичига оладиган “остки маъно” бўлиб, мазкур халқ маданияти ҳақида қўшимча маълумот олишни талаб қилади. [Карасик 2002: 127,129]. Е.И. Шейгал ва В.А. Буряковская лингвокультурологияни “олам концептуал манзарасининг алоҳида объектлари ва аксланувчи объект (мас. этнос) томонидан уларнинг жамоа онги ҳамда тилда идрок килиниши ” [Шейгал, Буряковская 2002: 9] деб таърифлайдилар. Муаллифлар этнонимларнинг лингвокультурологик потенциалини ўрганиб чиқадиладар.

Тилдаги маданий белгиларни ўрганиш тилшуносликнинг шу бугунга қадар эришган ютуқлари самарасидир. Лингвокультурологияга кизиқишнинг ортиб бораётгани фаннинг келажagini белгилайди. Шу билан бирга фаннинг назарий-методологик асоси эндигина шаклланмоқда. Фразеологизм ва паремиялар тилда маданий белгиларни акс эттирувчи асосий бирликлар сифатида тадқиқ этилмоқда. Айрим тадқиқотларда мумтоз адабиёт намуналарига мурожаат этиш кузатилади.

Тил, маданият, этнос (халк) ўртасидаги ўзаро алоқа ва муносабатлар фанлараро муаммо бўлиб, уни ҳал қилиш бир қанча фанларнинг – фалсафа ва социологиядан то этнолингвистика ва лингвокультурологиягача - биргаликдаги сазъ-ҳаракатлари билан боғлиқ. Жумладан, миллий тил тафаккури масалалари – бу лингвистик фалсафанинг бир тармоғидир; ижтимоий ёки гуруҳаро ахборот алмашинувини тил аспектида ўрганиш психоллингвистика тадқиқот доирасига қиради ва ш.к. Тил маданият билан ҳамбарчас боғлиқ: у маданиятнинг ичида ривожланиди ва маданиятнинг ифодачисидир. Бу ғоя асосида янги илм – лингвокультурология пайдо бўлди. Бу фан XX асрнинг 90-йилларида мустақил соҳа сифатида шаклланди. “Лингвокультурология” атамаси В.Н.Телия томонидан юритилаётган фразеологик мактаб ишларида, Ю.С.Степанов, А.Д.Арутюнова, В.В.Воробьев, В.Шаклеин, В. А. Маслова бошқа тадқиқотчиларнинг нашрларида пайдо бўлди. Агар культурология (маданиятшунослик) инсон онгини табиат, жамият, санъат ва ижтимоий ва маданий борлиқнинг бошқа кўринишлари билан муносабатда ўрганса, тилшунослик тилда дунёнинг ўзига хос руҳий модели сифатида акс этувчи дунёқарашни ўрганadi. Лингвокультурологияда эса тил ҳам, маданият ҳам тадқиқот объекти ҳисобланади, улар ўзаро алоқада ўрганилади. Агар тил ва маданият муносабати масаласини анъанавий талқини маданият ҳақидаги бир қанча тасаввурлардан фойдаланиб, лингвистик муаммоларни ҳал қилишга бориб тақалса, бу ишимизда тилнинг ўз бирликлари билан маданиятни камраб олиши, сақлаши ва ифодалаши усуллари ўрганилади.

4. Лингвокультурологиянинг этнолингвистика, социоллингвистика ва этнопсихоллингвистика билан боғлиқлиги.

Лингвокультурология – бу тилшунослик, маданиятшунослик, тилда миллий маданият акс этиши ва мустақам ўрнашиб олиши тадқиқ этувчи соҳалар тўқнашган ўринда пайдо бўлган тилшунослик тармоғидир. Бу фан этнолингвистика, социоллингвистика билан шу қадар ҳамбарчас боғланганки, В.Н. Телия уни этнолингвистиканинг бир кўриниши деб ҳисоблайди. Бирок

улар принципиал жиҳатдан умуман бошқа фанлардир. Этнолингвистика тармоғига тўхталганда, эслаб ўтиш жоизки, унинг илдизлари Европада В. Гумбольдтга; Америка тилшунослигида эса Ф.Боас, Э.Сепир, Б.Уорфга бориб тақалади; Россияда эса Д.К.Зеленин, Е.Ф.Карской, А.А.Шахматов, А.А.Потебня, А.Н.Афанасьев, А.И.Соболевскойлар тадқиқотларида алоҳида мавқега эга бўлди.

В.А.Звегинцев айнан **этнолингвистикага** асосий диққатини қаратиб, унга тилнинг маданият, миллий урф-одатлар, жамиятнинг ижтимоий қурими билан алоқаларини ўрганувчи йўналиш сифатида тавсиф берганди. Халқ (этнос) – инсонларнинг лисоний, анъанавий ва маданий муштарак жамоаси бўлиб, бу инсонлар келиб чиқишлари, тарихий ва лисоний белгилари, маданий тегишлилик хусусиятлари, руҳияти яқинлиги, ўзаро бир гуруҳга мансублик ҳақида тасаввурлари муштараклиги билан характерланадилар. Миллий ўзлик – халқ аъзоларининг ўзаро бир гуруҳга мансублиги ва бошқа шундай гуруҳлардан фарқланиб туришини англаб етишидир. Замонавий этнолингвистиканинг эътибор марказида эса тил лексик системасининг шундай элементлари турадики, улар муайян моддий ёки маданий-тарихий комплекс (йиғинди)ларга оид бўлади. Масалан, этнолингвистлар маданият шакллари, маросимлар, анъаналарнинг маълум ҳудудга оид бутун бир тўпламини тадқиқот дастурхонига ташлайдилар. Бу ҳудуд эса бошқа ҳудудлар билан биргаликда ўзаро алоқадор ситемани ташкил этиши, шу туфайли, аввало, катта ситемани тўлиғигича ўрганиш муаммоси пайдо бўлади. Бу йўналишда асосий иккита тармоқни ажратиб кўрсатишимиз мумкин: 1) лисоний жиҳатдан этник ҳудудни қайта тиклаш (Р.А. Агаева, С.Б.Бернштейн В.В.Иванов, Т.В. Гамкрелидзе ишларида); 2)мазкур тил бўйича халқнинг моддий ва маънавий маданиятини тиклаш (В.В. Иванов, В.Н.Топоров, Т.В.Цивьян, Т.М.Судник, Н.И.Толстой ва унинг мактаби ишлари). Шу тарика В.В.Иванов ва Т.В.Гамкрелидзе лисоний тизимни маълум археологик маданият билан боғлаб ўрганадилар. Тикланган сўзларнинг семантик таҳлили ва уларнинг денотат (мазкур нутқ парчасида

назарда тутилган нолисоний фаолият объектлари)га муносабати бу денотатларнинг маданий-экологик, тарихий-географик тавсифини тиклашга ёрдам беради. Исталган маданиятни қайта тиклаш тилшунослик, этнография, фольклоршунослик, археология ва маданиятшунослик ҳамкорлигида амалга оширилади. XX асрнинг 2-ярмида собиқ СССРда В.Н.Топоров, В.В. Ивановлар раҳбарлигидаги илмий марказлар, Н.И. Толстовнинг этнолингвистика мактаби, Ю.А. Сорокин ва Н.В. Уфимцеванинг этнопсихоллингвистика мактаблари вужудга келди. Уларнинг тадқиқотларида тил маданиятнинг “табиий” субстрати сифатида таърифланади, унинг барча катламларига кириб боради, дунёнинг руҳий тартиби курули вазиғасини бажаради, миллий дунёқарашнинг мустаҳкамлашуви воситаси ҳисобланади. 70-йиллардан бошлаб этниклик (миллийлик – юн. Etnos – қабила, халқ) атамаси кенг қўллана бошланди. Атама маданий ўзига хосликларга эга ижтимоий тизим шакли, гурҳга оид феномен сифатида таърифланади: “Миллийлик танланмайди, балки мерос бўлиб ўтади” (С.В. Чешко). Инсоният маданияти турли миллий маданиятлар бирлашмасини ифодалайди, улар шунинг учун ҳам турлики, у турфа халқлар орзу-интилишлари, эҳтиёжлари ва хатти-харакатини акс эттиришга йўналтирилган. Миллий ўзига хослик барча жабҳаларда кўзга ташланиб туради: меҳнат, хордиқ, овқатланиш жараёнларида, турли вазиятларда қандай гапиришларида ва ҳкз. Масалан, русларнинг муҳим белгиси – жамоавийлик ҳисобланади, шу туфайли ҳам улар маълум жамоага тегишлилик ҳисси билан ажралиб туради, ўзаро муносабатда самимийлик ва эмоционаллик бўртиб туради. Рус маданиятининг мазкур хусусияти рус тилида ҳам акс этади. А. Вежбицкаянинг фикрича, “рус тили ҳиссиётга кўпроқ диққат қаратади (инглиз тилига нисбатан) ва ҳиссиётни фарқловчи луғавий ва грамматик ифодаларнинг бутун бир тўпламига эга”. Н. Толстой бошчилигидаги этнолингвистика мактаби славян маънавий маданиятини тадқиқ этганлиги билан ном қозонган. Толстой назариясинининг асосини тил ва маданиятнинг изоморфлиги, замонавий тилшуносликда қўлланаётган тамойил ва

усулларнинг маданий бирликларга нибатан қўллаш мумкинлиги ҳақидаги гоя ташкил қилади. Н.И.Толстойнинг фикрича, этнолингвистиканинг мақсади тарихий ретроспектива – миллий стереотипларни кўрсатиб бериш, миллий дунёқарашнинг фольклордаги манзарасини кашф этишдир. Социolingвистиканинг ўрганиш объектларидан бири тил ва жамият ўртасидаги муносабатлар (тил ва маданият, тил ва тарих, тил ва дин ва бошқ.) бўлса-да, асосий мақсади тилнинг турли ижтимоий ва ёш гуруҳларида қўлланиш хусусиятларини тадқиқ этишдир (Н.Б. Мечковская).

Шу тариқа, **этнолингвистика** ва **социolingвистика** турлича фанлардир. Агар этнолингвистика тарихий жиҳатдан аҳамиятга молик маълумотларга таяниб, замонавий материалларда бирор халққа оид тарихий фактларни аниқлашга интилса, социolingвистика бугунги кун материалларини ўрганеди. Лингвокультурология эса тарихий ва замонавий тил фактларини маънавий маданият кўзгуси ортидан текширади. Тўғриси айтганда, бу масалада бошқача фикрлар ҳам йўқ эмас. Жумладан, В.Н.Телия лингвокультурология тил ва маданият муносабатларини фақат синхрон аспектда ўрганеди: у жонли ахборот-алоқа жараёнларини ва халқнинг ҳозирги менталитетига мос тил ифодаларининг қўлланишидаги алоқани тадқиқ этади.

Тил маданий аҳамиятга эга ахборотларни сақлаш ва тўплаш воситаси ҳисобланади. Бир қанча бирликларда бу маълумотлар ҳозирги кун тил эгаси учун имплицит характерга эга бўлади, асрий ўзгаришларга учраб, фақат билвосита текширганда намоён бўладиган тарзда яширинган бўлади. Бироқ у мавжуд ва онг остида “ишлайди”. (Масалан, қуёш сўзи – ой, осмон, кўз, худо, бош сўзлари билан бир семантик чизикда ётади)Тил бирликларида жойлашган маданий ахборотларни ажратиб олиш учун лингвокультуролог бир қанча ўзига хос усулларни қўллаши керак бўлади. В.Н.Телия лингвокультурологиянинг объекти нафақат ўта миллий, шунингдек, умуминсоний (Масалан, Қуръон, Инжил каби турфа маданиятларда ҳам

учрайдиган) маданий ахборотлардир. Бу соҳани аниқ бир халққа ёки қариндош халқларга тегишли бўлган маданий ахборотлар қизиқтиради.

Лингвоўлкашунослик ва лингвокультурология шуниси билан фарқлики, лингвоўлкашунослик асосан тилда ўз аксини топган миллий реалаяларни ўрганади. Мазкур тил бирликлари муқобилсиз бўлиб (Е.М.Вереуагин и В.Г.Костомаровнинг фикрича), мазкур маданиятнинг ўзига хос жиҳатларидир.

Этнопсихоллингвистика лингвокультурология соҳаси билан ҳамбарчас боғлиқ соҳалардир. Этнопсихоллингвистика муайян анъанага оид бўлган ҳулқ-атворнинг нутқ фаолиятида қандай намоён бўлишини ўрганади, турли тил эгаларининг вербал ва новербал феъл-атворидаги фарқларни таҳлилга тортади, нутқ одоби ва “дунёнинг рангли манзараси”ни, маданиятлараро алоқаларда матн лақуналарини тадқиқ этади, иккитиллилиқ ва қўптиллиликни турли халқлар нутқ одобининг ўзига хос томони сифатида талқин қилади ва б. Этнопсихоллингвистиканинг асосий тадқиқот методи ассоциатив тажриба бўлса, лингвокультурология тилшуносликдаги барча методларни қўллаш олиши билан ажралиб туради.

Назорат учун саволлар:

1. Парадигма нима?
2. Лингвистик парадигмалар нима?
3. Қиёсий-тарихий парадигма нимага асосланади?
4. Ҳозирги ўзбек тилшунослигида систем-структур парадигманинг мақоми қандай?
5. Лингвокультурология қайси фанлар билан алоқадор?
6. Лингвокультурологиянинг этнолингвистика, социоллингвистика ва этнопсихоллингвистика билан муштарак ва фарқли жиҳатларини айтинг.

2-МАВЗУ: МАДАНИЯТ ВА УНИНГ ЎРГАНИЛИШИ.

РЕЖА:

1. Маданият тушунчаси. Маданиятшуносликда маданиятнинг ўрганилиши.
2. Маданиятнинг ўрганилишидаги турли нуктаи назарлар.
3. Маданият ва инсон.
4. Маданият ва тамаддун.

Таянч сўзлар: *маданият, маданиятшунослик, тасвирий дунёқараш, кадрият, фаолият, меъёрий дунёқараш, маънавий дунёқараш, герменевтик дунёқараш, диалогик қараш, информациян нуктаи назар, инсон, цивилизация (тамаддун).*

1. Маданият тушунчаси. Маданиятшуносликда маданиятнинг ўрганилиши.

Маданиятшунослик- маданият ривожланишининг энг умумий қонуниятларини ўрганади. Унинг манбаи инсоният яратган барча маданий кадриятлардир. Маданиятшуносликнинг асосий вазифасига инсоннинг табиат, жамият билан биргаликдаги фаолиятини ҳамда кишиларнинг маънавий турмушига оид барча жараёнларни тадқиқ қилиш киради. Унинг тадқиқот манбаи бўлиб:

- инсон яратган саноат соҳаси;
- кишиларнинг муомала воситаси бўлган тил;
- жамият бойлиги ва мезони бўлмиш билим;
- ижтимоий муносабатлар ва ижтимоий ташкилотлар;
- жамиятда содир бўлувчи демографик ва этник жараёнлар хизмат

килади.

Маданиятшунослик умумназарий фан ҳисобланиб, унга хос бўлган хусусият - инсоннинг маданий ҳаёти ҳодисасини тартибли тизимга солиб ёндашиш ҳисобланади. Шунингдек, маданият гуманитар билимларни ўзида мужассам қилган ҳолда намоён бўлиши билан бирга билишнинг ўта мураккаб объекти ҳамдир.

Маданият - бу инсонларнинг ижодий фаолияти туфайли яратилган моддий ва маънавий бойликлар мажмуигина бўлиб қолмай, айти пайтда у жамият таракқиётининг даражасини ҳам ифодалайди, яъни, жамиятдаги билим, мезон ва қадриятларнинг йиғиндиси маданиятда гавдаланади. Маданиятни ўрганишда объектив қонуниятлар, ҳодисалардаги сабабий боғлиқлик ҳақидаги аноанавий тасаввурлардан фойдаланмаслик ҳам мумкин. Умумий бир соҳа сифатида маданиятга системали ёндашув бир-бирига таъсир этувчи турли маданият соҳаларининг ўзига хос хусусиятларини қисмларга бўлиб эмас, балки уларни яхлит тасаввур қилиш имкониятини беради. Системали ёндашув тадқиқотнинг жуда кўп услубларидан фойдаланишга имкон яратади. Яъни, айрим бир услублар билан олинган натижаларни бошқаларига қарама-қарши қўймасдан ва мутлақолаштирмасдан ҳулоса чиқаришга асос бўлади.

Маданият тарихида турли йўналишлар-фан, техника, таълим, маиший турмуш, ижтимоий қарашлар, адабиёт ва ҳоказоларни комплекс тарзда ўрганишади: маданият 2 га бўлинади:

1. Моддий маданият;
2. Маънавий маданият;

Маданият – бу жамият таракқиётининг маълум бир тарихий босқичдаги даражасидир. Кишилар ҳаёти ва фаолиятини ташкил этиш шаклида ифодаланган, инсонлар томонидан яратилган моддий ва маънавий қадриятлар ҳамда инсоният томонидан яратилган маданий бойликлар фақат ўтмиш кишиларидан қолган бойликлар бўлиб қолмай, балки ўзида инсон ақл-заковати, ҳаёти тўғрисидаги фикр ва ўйларини ақс эттирувчи кўзгу ҳамдир.

Айнан, системали ёндашув маданиятга ўзига хос шаклда муносабат билдирган ҳолда кишилар ҳаёт фаолияти соҳаларини ҳам тушуниш имконини беради. Булардан маданият соҳалари, маданият институтлари ташкил топиб, улар аниқ тузилмага ва аниқ вазифаларга эга бўлган ҳолда ижтимоий муносабатлар тамойили, коммуникация, маданий намуналарни ташкил қилиб маданият тизимини белгилайди.

Маданиятшунослик фанининг қуйидаги бўлимлари мавжуд:

1. Маданият фалсафаси- маданиятдаги мураккаб ва кўпмақсадли жараёнларни таҳлил қилишда ёндашувнинг энг умумий тамойилларини намоён қилиб, қиёсий таҳлил, таснифлашга асосланади. Маданиятни фалсафий англаш, фалсафий асослаш билан боғлиқ материалистик, позитивистик, объектив идеалистик ва бошқа кўплаб қарашлар мавжуд. Уларнинг ҳар бирида инсоннинг табиат ва ижтимоий гуруҳ (социум) оламида жисмоний, маънавий ва руҳий ҳаёт фаолиятининг шаклланиши ва ривожланишини назарий тушунтириш усуллари ва ўзига хос таҳлилий услублари ишлаб чиқилган.

2. Маданиятнинг тузилиш шакли (морфологияси)- инсонга боғлиқ бўлмаган ва жамиятда мустақил мавжуд бўлган маданиятнинг ўзига хос шакли унинг тадқиқот предмети ҳисобланади. Маданият ривожини жамиятнинг ички қонунларига ўзаро боғлиқдир, деб ҳисобловчи маданият морфологияси таққослаш, таҳлил ва бошқа услублар асосида маданият ривожланишининг манбаи ва омилларини очишга уринади. Унинг мавжудлик даври у ёки бу маданиятнинг пайдо бўлишидан то инкирозигачадир.

3. Маданият социологияси- бирон бир жамиятдаги мавжуд маданиятнинг аниқ жараёнларини ўрганиш билан шуғулланади; бу ҳар хил социологик ахборотларни тўплаш, қайта ишлаш ва таҳлил қилиш билан боғлиқ бўлган маданият жараёнини эмприк (тажриба) тадқиқ қилишда маълум маданият шароитида кишиларнинг ўзаро муносабатларида, социомаданият тоифаларида намоён бўлади.

4. Маданият тарихи – ҳар бир маданиятни ноёб ва асл ходиса сифатида ўрганади; шунингдек, турли маданиятларни ўзаро такқослайди, уларнинг ўзаро муносабати ва ўзаро таъсири, замон ва макондаги уларнинг фарқларини маданий тараққиётидаги ўзига хос ва умумий томонларни тадқиқ этади.

5. Маданият экологияси – замонвий инсон ҳаёт фаолиятининг барча соҳаларини: инсоннинг индивидуал ҳаётини, жамият ҳаёти, табиат билан ўзаро муносабатларини камраб олади. Бу маданиятшунослик тадқиқотидаги энг янги фаол ривожланаётган соҳалардан бири.

Маданиятшунослик фанининг асосий муаммоси инсон ҳисобланади, зеро маданият – бу инсон яратган нарсалардир. Маданиятшунослик инсоннинг олам билан фаол муносабатини ва бу муносабатлар унинг ҳаёт тарзида намоён бўлишини, шахснинг ижтимоий ва маданий ролини, маданиятлар типологиясини ўрганади.

Маданиятшунослик фани маданиятни илмий изохлаб, унинг умумтарихий мазмуни ва маъносини белгилайди, ижтимоий-тарихий билимлар тизимидаги ўрни ва мавқеини асослайди.

«Маданият» атамаси ҳозирги замон илмий адабиётларда ранг-баранг маъноларда ифодаланган. «Маданият» ва «Культур» атамалари мутахассислар фикрига кўра лотинча «ишлов бериш», «парвариш қилиш» маъносини англатган. Кейинчалик «маърифатли бўлиш», «тарбияли», «билимли бўлиш» мазмунида ишлатилган. Ўзбек тилида кенг ишлатиладиган «Маданият» атамаси арабча «маданий»-»шаҳарлик» деган маънони билдиради. Агар америкалик маданиятшунос олимлар А. Кребер ва К. Клакхонларнинг 1952 йилдаги маълумотларига кўра маданият ходисасига берилган таъриф 164 та бўлса, сўнги адабиётларда бу ракам 400 дан ортиқни ташкил этади.

Маданият ходисаси тавсифида жуда кўп изохлар мавжуд «инсониятни яшаш усули; ижтимоий инсоннинг тўлақонли фаолияти», «инсон томонидан яратилган муҳит», «яхлит социал организм», инсоният яратган моддий ва

маънавий қадриятлар мажмуи; сунъий- иккинчи табиат; инсон ижодий фаолияти маҳсули; умуман жамият; жамиятнинг маънавий ҳолати; жамият сифати; шартли белгилар тизими йиғиндиси; меоёр ва андозалар ва ҳоказо.

Ғарбий Европада маданият тушунчаси XVIII асрнинг охиридан эътиборан ҳозирги мазмунини касб этган бўлса-да, фақат XX асрга келиб ижтимоий ва гуманитар фанлар категориялар тизимидан мустақкам ўрин олди. Кишилиқ жамиятини бекиёс кўламга эга бўлган ва доимий равишда ўзгариб боровчи маълумотларни муайян тартибга солишга ёрдам берувчи, умумлаштирувчи тушунчаларга бўлган эҳтиёжи маданият тушунчасини кенг тарқалишига сабаб бўлди. Қадимги Римда «Маданият»- тушунчаси «хаётни маънавий жиҳатдан янада яхшилашга ва тозалашга қаратилган ғамхўрлик» деган маънода ҳам фойдаланилган. Маълумотларга кўра, машҳур Рим файласуфи-нотик Сиперон ҳам «руҳият маданияти» атамасини ишлатган. Европа халқларида XVIII асрнинг охириларигача «Маданият» атамаси аклий-ахлоқий маданият тушунчаси билан ёнма-ён ишлатилган. Кўриниб турибдики, «Маданият» тушунчаси хилма-хил талқинига қарамай қадимдан ҳозирги кунгача ўз моҳиятини ўзгартирмаган.

Ҳозирги даврдаги маданиятнинг илмий тушунчаси инсоният томонидан яратилган ва яратилиши давом этаётган маънавият, руҳиятнинг ўзига хослигини англаши натижасида вужудга келди. Инсоният «Табиий» турмуш тарзи асосида яшаган даврда, яъни териқ истеомол қилиш, ов қилиш, балиқ тутиш, чорвачилиқ ва дехқончилиқ билан шуғулланган вақтларида маданият тўғрисидаги фикрнинг туғилиши мунозаралидир. Оддий, бир маромда ривожланувчи жамиятда инсон ўз маданияти билан «қўшилиб» яшаган. Урф одатлар, эътиқодлар, ҳаётнинг моддий ва ижтимоий шакллари ундан фарқ қилмаган. Маданиятнинг автономияси намоён бўлиши учун муайян даражада техниканинг ривожланиши ва меҳнатнинг ижтимоийлашувига эришиш талаб этилади. Шу асосда маданият аста-секинлик билан инсониятдан тобора кўпроқ мустақил бўлиб боради. Инсоннинг эса маданиятига тобеолиги ортади. Ҳозирги постиндустриал

жамиятлардаги экологик, маънавий ва ахлокий соҳалардаги мавжуд муаммолар фикримизнинг далилидир. Шунинг учун маданиятни феномен сифатида идрок этиш, унинг ривожланиш қонуларини тушуниш ва шу тушунчалар асосида маданиятни бошқаришга ўрганиш зарурият бўлиб қолади.

Инсоният жамияти доимий ривожда бўлиб, у ўзгариб такомиллашиб боради. Турли тарихий даврларда ва хилма-хил маданиятларда одамлар дунёни ўзгача англайдилар ва қабул қиладилар, ўзларига хос равишда тасаввурлари ва билимларини ҳосил қиладилар. Биз ҳозирги даврдаги мавжуд муаммоларга ўхшаш бўлган тўсиқларни ўтмишда одамлар қандай қилиб енгиб ўтганларини ўргана бориб ўтмишга саволлар билан мурожаат қиламиз, ўтмиш бизга жавоб қайтаради ва шу билан ўтмиш, ҳозирги замон ва келажак ўртасида доимий мулоқот бўлиб туради.

Маданият – жамиятнинг маҳсули, ижтимоий ҳаётнинг энг муҳим жабҳаларидан биридир. Маданиятсиз жамият бўлмаганидек, маданият ҳам жамиятдан ташқарида мавжуд бўлмайди. Мураккаб ижтимоий воқелик сифатида маданиятнинг ўзига хос хусусияти шундаки, у инсоният авлодларининг меҳнати ва билимларини ўзига сингдириб олади, саклайди ва доимий бойитиб боради. Маданият ижтимоий ҳаётнинг ворислиги, кадриятларини тўплаши ва уларни келгуси авлодларга етказиб бериш билан боғлиқ бўлган соҳаларни ифодалайди.

Ижтимоий ҳаётнинг таркибий қисми сифатида маданиятни жамиятда тутган ўрни, жамиятнинг мазмунига ва таҳлил қилинаётган ижтимоий борлиқнинг хусусиятларга боғлиқдир. Ижтимоий жараён, кишиларнинг хатти-ҳаракати, яъни социал фаолияти маданий идеалларни, кадриятларни, нормаларни қарор топтирилиши ёки барҳам берилишида восита вазифасини, шунингдек кишиларнинг ижтимоий ва шахсий муносабатларининг шахслараро ва гуруҳлараро алоқалари шакли вазифасини ҳам бажаради.

Маданият ижтимоий ҳаётнинг таркибий ва функционал жабҳаларида ифодаланadi. Шу жиҳатдан жамият маданиятни вужудга келтиради.

Жамиятда вужудга келган маданият қанчалик мураккаблашиб бойиб борса, унинг инсонга ва жамиятга таъсири мукамаллашиб ва нисбий мустақиллиги кучайиб боради. Масалан, Антик жамият аллақачон ўтмиш, тарихга айланган бўлса-да, унинг маданияти ҳозирги кунда ўз аҳамиятини сақлаб келмоқда ёки биз бу давр маданиятини ўша вақтдагига нисбатан кўпроқ биламиз. Шунинг учун маданиятга жамиятнинг маҳсули, фаолият услуби сифатида қаралса-да, ҳар бир жамиятни у ёки бу конкрет маданиятнинг шаклланиш манбаи тарзида ҳам қараш мумкин.

Ижтимоий тараққиёт фаолият билан маданиятнинг ўзаро муносабатларида ўзгаришларга олиб келади. Аноанавий ва индустриал жамиятларда информацион фаолият мустақил соҳани ташкил этган бўлса, «компютер инқилоби» шароитида информациялар, билимлар ишлаб чиқарилиши, янги технологиялар яратиш алоҳида турдаги фаолият сифатида шаклланди, информация қимматбаҳо товарга айланди. Информацион фаолиятдаги билимлар синтези тизимидаги мураккаб ўзгаришлар муҳим қарор топган ғоялар ва кадриятларга таъсир этмоқда. Маънавий маданият информациялари заҳиралари тўпланиши оқибатида цивилизация тараққиётида ташкилотчи ва ҳаракатга келтирувчи факторга айланди. Бунинг оқибатида фаолият ва маданиятнинг ўзаро муносабатларида ўзгаришлар бошланди. Агарда дастлаб маданият фаолиятнинг мазмунига тўлиқ боғлиқ бўлган бўлса, цивилизация жараёнлари оқибатида фаолият маданиятни тобора кўпроқ иштирокида шаклланиши кузагилмоқда.

Жамият тараққиётида тарихий инерсиянинг катта таъсирини ҳам ҳисобга олиш керак. Инерсиянинг таъсирида инсоният бажарилиши лозим бўлган вазифалардан тамоман бошқа нарсалар билан машғул бўлади. Чунки жамоа тафаккури кийинчиликлар билан қайта қурилади. Моддий бойликларни қисқа вақт ичида йўқ қилиш ва ёки бузиб ташлаш мумкин, лекин маънавий кадриятлардан тезда воз кечиб унинг янгисини қабул қилиб бўлмайди. Россия ва советлар империяларининг миллий маънавий кадриятларимиз, урф-одатларимиз ва аъёналаримизни

«замонавийлаштириш» соҳасида олиб борган сиёсати оқибати нима билан тугаганлиги кўпчиликка маълум.

Биз маданият ва ижтимоий фаолият бир-биридан мустақил мавжуд бўлмаслиги, маданиятнинг тараққиёти масалаларини қисқача кўриб чиқдик, энди маданиятнинг шахс фаолиятидаги ўрни ва ахамияти масаласига тўхтасак.

Маданият ва шахс нафақат мазмунан бир-бирига яқин бўлган, балки ички ва ташқи томонлари жиҳатидан ўзаро мос келувчи тушунчалардир. Шахс муайян маданий муҳитда яшайди ва фаолият кўрсатади.

Қомусий олим Абу Наср Фаробий «Бахт саодатга эришув ҳақида» рисоласида инсон камолатида жамоанинг роли катта эканлигини таъкидлаб шундай дейди: «Камолатга бир кишининг ўзи ёлғиз (бировнинг ёки кўпчиликнинг ёрдамисиз) эришуви мумкин эмас. Ҳар бир инсоннинг туғма табиатида ва унга лозим бўлган ҳар қандай иш ва ҳаракат жараёнида бошқа бир инсон ёки кўпчилик билан муносабатда бўлиш, ўзаро алоқа қилиш ҳиссиёти бор, одамзод жинсидан бўлган ҳар қандай инсоннинг аҳволи шу: у ҳар қандай камолотга эришувида бошқаларнинг кўмаклашувларига ва улар билан бирлашишга муҳтож ёки мажбурдир». Унинг фикрича, инсон ўз-ўзидан бахтли ҳам бўлолмайди, камолатга ҳам эришолмайди. «Бу нарса унинг ҳаракатларига, меҳнатига, касб-хунар эгаллашига, билимига ва фозил жамиятда яшашга боғлиқ», дейди. «Давлатнинг вазифаси инсонларнинг бахт-саодатга олиб боришдир, бу эса илм ва яхши ахлоқ ёрдамида қўлга киритилади». Фаробий давлатни етук шахс (монархия), етук хислатларга эга бўлган бир неча шахслар (аристократия) ва сайланган шахслар (демократия) ёрдамида бошқариш шакллари кайд этади. Фаробий жамият ўз ривожига етукликка томон интилиши, шунинг учун кураш олиб бориши ва ниҳоят фозил жамият, фозил шахар даражасига кўтарилиши ҳақида фикр юритади.

Индивид ижтимоий турмуш ва маданиятга қай тарзда жалб қилинганлигига, унинг табиий имкониятлари, ҳаракати, ҳиссиёти, тафаккури социал-ахамиятли мазмун билан тўлдирилганлигига ва маданий шакл касб

этганлигига қараб шахс сифатида қарор топади. Маданият индивидуал ва ижтимоий ҳаёт билан узлуксиз бирликни ташкил топган вақтгача мавжуд бўлади.

Маданият кишиларга тана аъзолари, инстинктлар ёки тугма истеодод каби табиатдан берилмайди, ҳар бир индивид ўзининг шахсий тажрибаси асосида, мустақил равишда бевосита теварак атрофдаги кишиларнинг, жамиятнинг ва ўтган авлодларнинг тўплаган тажрибаларини ўзлаштиради.

Индивидуум ижтимоий амалиёт маҳсули бўлган маданиятни ўзлаштириш билан бирга унга акс таъсир этади. Шахснинг шаклланиши жараёнида маданиятнинг моддий дунёсини ҳам бойитади. Шунингдек инсон маданият нормаларига амал қилган ҳолда нафақат табиатни ва жамиятни, балки, шахсий «табиати»ни ҳам ўзгартиради. Маданият шахснинг ички дунёси мазмунига, «иккинчи табиати»га айланади.

Шахснинг маданият билан ўзаро муносабати ҳеч қачон тўлиқ ва уйғун бўла олмайди. Ижтимоий ва индивидуал ҳаёт, шунингдек маданият стихияси бир-бири билан мос келмаслиги мумкин. Маданият доимо инсон билан чамбарчас боғлиқ бўлади ва усиз яшай олмайди. Лекин воқеликнинг мураккаб, яхлит бирлиги сифатида у ўз ривожланиши қонунларида ва борликка нисбатан мустақилдир. У маданий меросни ўзида мужассамлаштирган конкрет социал гуруҳларнинг маънавий ҳаётига нисбатан бойроқ ва чуқурроқдир. Маданият доимо кадрятларнинг энг йирик захираси, тажрибалар ҳазинаси бўлиб қолади. Инсоният авлодлари ундан фойдаланадилар ва унга ўз ҳиссаларини қўшадилар.

Юқорида айтиб ўтганимиздек, индивид билан маданият ўртасидаги муносабат мураккаб жараён ҳисобланади. Индивидни ижтимоий ҳаётда фаол иштирок этишига имкон берувчи психо-социал ва маданий дунёкараши ижобий ва салбий қарашларнинг йиғиндисидан ташкил топади. Инсонга ишчанлик, фидоийлик, матонат, ўткир зехн билан бирга калтафаҳмлиқ, ялқовлик, шафқатсизлик, ўз манфаатларини тўғри тушуна олмаслик, хақиқий кадрятларни соҳтасидан ажрата билмаслик иллатлари ҳам ҳосдир. Шунинг

учун маданиятни нафақат кадрлаш ва сақлаш, балки танкидий ўрганиш талаб этилади.

Қайд этилган сабаблар таъсирида муайян ишлаб чиқариш усули хукмронлиги шароитидаги тарихан таркиб топган ижтимоий ва маданий муҳитда жамият билан индивид ўртасида нисбатан ўзгарувчан мувозанат бўлади. Бу мувозанатни ҳосил бўлишида маданиятнинг иштироки салмоқлидир. Маданият шахсга таъсир этади ва унинг психологик ҳолатини шакллантиради, шахснинг характерида ва дунёни билишида муқим ўрнашиб қолади.

Шахс маданият билан қуйидаги соҳаларда муносабатда бўлади:

биринчидан, маданият таъсир этиш объекти сифатида уни ўзлаштиради;

иккинчидан, маданий кадрларни ташувчи ва ифодаловчиси сифатида конкрет маданий муҳитда фаолият кўрсатади;

учинчидан, маданий ижодиёт субъекти сифатида маданиятни ривожлантиради.

Маданият ва шахснинг ўзаро муносабатлари, унинг шахс ҳаётида туган ўрни тўғрисидаги мулоҳазаларимизга хулоса қилиб, шуни айтиш мумкинки, табиат стихияли қонуниятлар асосида ривожланиб борса, инсоннинг ички дунёси, ички «табиати» ни шакллантириш мақсадли, йўналтирилган асосда ташкил этилиши мумкин, бунда маданият инсониятга шундай имкониятни яратувчи муқим воситалардан бири бўлади.

Маданиятшунослик курси тарих, фалсафа, социология, этнография, социал психология каби бир қатор фанларнинг кесишувида вужудга келган, янги социал гуманитар фан ҳисобланади. Унинг изланиш объекти ижтимоий воқелик бўлган маданият ва инсон ҳаёти услуби ҳисобланади. Унда маданиятнинг вужудга келиши, ривожланиши, жамиятда амал қилиниши билан боғлиқ масалалар тўғрисида, маданият қоидалари институтларнинг, кадрларнинг жамият ҳаёти ва ривожланишидаги ўрни, ўзаро алоқалари жараёнлари ўрганилади.

Форобий «Акл маънолари ҳақида» рисоласида, акл, бир томондан руҳий жараён, иккинчи томондан ташки таъсир – таълим-тарбиянинг натижаси эканлигини уқтиради. Форобий фикрича, акл фақат инсонгагина хос бўлган туғма қувват-руҳий куч билан боғлиқ.

Форобийнинг акл, умуман билиш ҳақидаги таълимотида мантик (логика) илми муҳим ўрин тутди. «Мантик саноати кишига шундай қонунлар ҳақида маълумот берадики, бу қонунлар воситасида акл чиниқади, инсон соғлом фикр юритишга ўрганеди», - деб ёзган эди у. Форобий мантик илми билан грамматика ўртасидаги муштаракликни қайд этади: мантикнинг ақлга муносабати грамматиканинг тилга муносабати кабилар. Грамматика одамлар нутқини тарбиялагани каби, мантик илми ҳам тафаккурни ҳақиқий йўлдан олиб бориш учун ақлни тўғирлаб туради.

Форобий логикаси мусулмон Шарқидаги сўнги мантикка оид фикрларнинг ривожига катта туртки берди. Унинг билиш, мантик, акл ҳақидаги фикрлари инсон ҳақидаги таълимоти учун хизмат қилади. Ақлга эга бўлиш, билимли, мантикли бўлиш билан чегараланмай, у маълум ахлоқий принципларга, ахлоқий маданиятга эгаллик билан яқунланиши керак. Негаки ҳар бир даврда жамият ахлоқи жамият маданияти деган мезон билан баҳоланар экан, маданиятли инсонни ахлоқсиз, эътиқодсиз, имонсиз ва ақлсиз тасаввур қилиш қийин.

Форобий: «Ақли деб шундай кишиларга айтиладики, улар фазилагли, ўткир мулоҳазали, фойдали ишларга берилган, зарур нарсаларни кашф ва ихтиро этишга зўр истеододга эга, ёмон ишлардан ўзини четга олиб юрадилар. Бундай кишиларни оқил дейдилар. Ёмон ишларни ўйлаб топиш учун зехн-идроққа эга бўлганларни ақли деб бўлмайдилар, уларни айёр, алдоқчи деган номлар билан атамоқ лозим».

Форобий ўрта асрлар шароитида биринчи бўлиб жамиятнинг келиб чиқиши, мақсад ва вазифалари ҳақида изчил таълимот яратди. Бу таълимотда маданиятли жамиятнинг кўп масалалари- давлатни бошқариш, таълим-

тарбия, ахлоқ, маърифат, диний этикод, уруш ва яраш, меҳнат ва бошқалар қамраб олинган.

Жаҳон маданиятининг келиб чиқиш тарихига бир назар солайлик. Антик даврдан бошлаб, жамоатчилик маданиятни нафақат билим ва кўникма балки инсоният амалий ҳаракатининг натижаси сифатида қабул қила бошлаган. Масалан, эр.авв. 45 йилда яшаган файласуф Цицерон “онг, тафаккур маданияти” ҳақида тўхталади. Рим нотикининг фикрича, онгга, тафаккурга худди ерга бўлгани каби ишлов бериш лозим. Ана шундай, тафаккурига ишлов бера олган, маънавий қобилиятларини ривожлантира олган инсонгина – маданиятнинг асосий моҳияти бўлиб хиобланади. Демокрит фикрича ҳам, маданият негизини айнан инсон яратган. Инсон, табиатга тақлид қилиш ва уни ўзига бўйсунтириш жараёнида маданий кадриятларни яратиб боради. Грек фалсафасининг энг асосий кулминацион нуқтаси – бу инсонга қолип сифатида қараш, яъни улар ҳамма нарсани инсон қиёфасида кўришади, ўз дунёқарашларида ҳамма нарсани инсон шакл-шамойили ва характерига ўхшатишади. Улар фалсафасида хаттоки худолар ҳам хатти-харакатлари ва ташқи-кўринишлари билан инсон сифатида, қиёфасида тасвирланганлар.

Ўрта асрларга келиб маданият ходисасини идрок этишда маълум бир ўзгаришлар юз берди. Энди, худо кадр-қиймат негизи сифатида қабул қилиниб шу асосда маданият принсиплари ишлаб чиқилди. Христианлик фалсафасининг асосчиси Аврелий Августин фикрига кўра, “Худо йўлида яшаш – бу инсон учун ягона бўлган кадрли йўл. Энг гўзал, яхши, тоза ва ёруғ хислатлар ягона Худода мавжуд, ҳаётда эмас. Худо саноаткор каби борликни яратди. Инсон ҳам саноаткор у маданиятни яратди...”.

Маданият - лингвокультуроология учун асосий, ҳал қилувчи тушунча. Шу туфайли унинг мундарижасини, семиотик табиатини батафсил кўриб чиқишни лозим топдик. Маданият сўзи фан тилида культура муқобилига эга. Бу сўз лотинча Colere сўзидан олинган бўлиб, “возделывание, тарбия, тараккиёт, эслаш, культ” маъноларини билдиради. XVIII асрдан бошлаб

инсон фаолияти, тафаккури натижасида пайдо бўлган барча нарсаларга нисбатан ишлатила бошланди. Мазкур маънолар культура сўзида кейинги вақтларда ҳам мавжуд эди. Бироқ дастлаб сўз “инсоннинг табиатга мақсадли таъсири, табиатнинг инсон манфаати учун ўзгариши” (мас. деҳқончилик маданияти). **Антропология** – инсон ва унинг маданияти ҳақидаги илк фанлардан бири бўлиб, инсон хулқ-атворини, инсоннинг социокультурологик муносабатлар тизимига кириши билан боғлиқ меъёрлар, таъкик, табулар ўрнатилишини, маданиятнинг жинсий фарқланишга таъсирини, муҳаббатнинг маданий феномен эканлиги, мифологияни маданий ҳодиса эканлигини тадқиқ қилади. Бу фан инглиз тилида сўзлашувчи мамлакатларда XIX асрда вужудга келди ва бир қанча тармоқларга бўлинади. Бизни қизиқтирган муҳим йўналишлардан бири эса когнитив антропология ҳисобланади. Когнитив антропологиянинг асосида маданиятга тимсоллар тизими сифатида қараш ётади. Бу тимсоллар инсоннинг англаш қобилияти, оламнинг шаклий ва рухий тузилиши билан боғлиқдир. Когнитив антропология тадқиқотчилари фикрича, тилда барча когнитив категориялар жамланган бўлиб, улар инсон ақли ва маданиятнинг борлигини ташкил этиши билан ажралиб туради. Бу категориялар инсон борлиги учун имманент эмас, балки инсоннинг маданиятга муносабати жараёнида вужудга келади. XX асрнинг 60-йилларида собиқ СССРда маданиятшунослик (культурология) маданият ҳақидаги алоҳида фан сифатида шаклланди. У фалсафа, тарих, антропология, социология, психология, этнология, этнография, тилшунослик, санъатшунослик, семиотика, информатика кесишган нуктада пайдо бўлиб, бу фанларга тегишли билимларни бир нуктаи назар остига жамлади. Маданият – ижтимоий-гуманитар билимларнинг асос тушунчаларидан биридир. У илмий атама сифатида XVIII асрнинг 2-ярмида – “маърифатчилик асри”да қўллана бошланди. Илмий адабиётларда бу атамага илк таъриф Э. Тайлор асарида учрайди. У маданият деганда инсон жамиятнинг аъзоси сифатида ўзлаштирган билим, эътиқод, санъат, қонун, ахлоқ, урф-одатлар, қобилият ва

бошқаларнинг йигиндисини тушунади. П.С.Гуревичнинг фикрича, атамага берилган таърифлар миқдори тўрт хонали сон билан ифодаланади. Бу ҳолат нафақат ходисага бўлган қизиқишни, шунингдек, замонавий маданиятшунослик фанининг методологик муаммоларини ҳам кўрсатиб беради. Бироқ ҳозирга қадар дунё маданиятшунослигида маданиятни тушунишда ва уни ўрганишда ягона ва мазкур методологик тарқокликни ҳал қиладиган умумий қараш мавжуд эмас.

3. Маданиятнинг ўрганилишидаги турли нуқтаи назарлар. Ҳозирги вақтга келиб маданиятшунослар маданиятга таъриф берар эканлар, бир қанча ёндашувлар кўзга ташланади. Улардан баъзиларини санаб ўтамыз.

1. Тавсифий ёндашув, яъни унда маданиятнинг келиб чиқиши ва алоҳида элементлари – урф-одатлар, фаолият кўринишлари, кадриятлар, идеаллар ва бошқалар санаб ўтилади. Бундай ёндашувда маданият инсоннинг хайвонсифат турмуш кечирган аجدодларидан бугунги кунимизни ажратиб турган, табиатдан химояланиш ва инсонлараро муносабатларни тартибга солиш вазифасини бажарувчи институтлар ва ютуқлар йигиндиси сифатида таърифланади. (З. Фрейд) Мазкур ёндашувнинг нуқсони маданият кўринишларини тўлиқ ифодамай олганидир.

2. Кадриятларга кўра ёндашув. Бунда маданият инсон яратган рухий-маънавий ва моддий кадриятлар йигиндиси сифатида изоҳланиб, объект кадриятга айланиши учун инсон унда шундай хусусиятларни кўриши кераклиги таъкидланади. Объектни кадрият сифатида баҳолаш қобилияти инсоннинг кадрият ҳақидаги қарашларига боғлиқ. Шу билан бирга инсонда ҳақиқатда мавжуд бўлган объектларга қиёслаш мумкин бўлган мукамал тимсоллар, идеаллар яратиш тасаввуроти ҳам бўлиши керак. М. Хайдеггер маданиятни шундай тушунади: маданият – бу юксак инсоний мулкларни маданийлаштириш орқали олий кадриятларни амалга ошириш демакдир. (М.Вебер, Г.Францев, Н.Чавчавадзе ва бошқаларда ҳам) Мазкур ёндашувнинг камчилиги – асосий диққат маданиятга йўналтирилган,

бошқача қилиб айтганда, унга инсон фаолиятининг барча жабҳалари киритилмаган, балки кадриятлар, шунингдек, энг яхши ижод намуналарига эътибор берилган. Инсон фаолиятининг салбий жиҳатлари соя остида қолган.

3. Фаолиятга кўра ёндашув. Бунда маданият инсоннинг ўз эҳтиёжларини қондириш усули сифатида бўй кўрсатади. Б.Малинскийдан бошланган бу қараш маданиятнинг марксистик назариясини ҳам ўзига жо қилган: маданият инсон фаолияти усулларидан биридир (Э.Маркарян, Ю.А.Сорокин, Е.Ф.Тарасов)

4. Вазифавий жиҳатдан ёндашув. Бунда маданият жамиятдаги вазифалари: ахборот (информацион), мослашув (адаптацион), алоқаралашув (коммуникатив), тартибга солиш (регулятив), меъёрий (норматив), баҳо бериш, бирлаштириш (интегратив), ижтимоийлашув (социализация) ва бошқа вазифаларига кўра тавсифланади. Мазкур ёндашувнинг қусури – бу вазифа (функция) назариясининг ишлаб чиқилмаганлиги, зидланишларсиз таснифда зиддиятларнинг мавжудлигидир.

5. Герменевтик йўналиш. Бунда маданиятга матнлар тўплами сифатида мурожаат қилинади. Йўналиш тарафдорлари учун маданият – матнлар йиғиндиси, аниқроғи, матнлар йиғиндисини ҳосил қилувчи тизим, механизмдир (Ю.М.Лотман). Матнлар – маданиятнинг асоси ва оқиб турган қонидир. Улар ўзлаштирилиши керак бўлган ахборотлар йиғиндиси сифатида баҳоланиб, асар муаллифининг шахсий ўзига ҳослиги, баҳосини жамлаган бўлади. Бу ёндашувнинг камчилиги шундан иборатки, матннинг мукамал ва бир хилда тушуниб бўлмайди.

6. Меъёрга асосланган ёндашув. Бунда маданият инсонлар ҳаёти ва яшаш тарзини тартибга солиб турувчи меъёр ҳамда қонуниятлар жамланмасини ифодалайди. (В.Н. Сагатовский) Бу қарашни Ю.М.Лотман ва Б.А.Успенский ҳам ривожлантириб, маданиятни жамоанинг хотиравий

мероси сифатида баҳолайдилар, бу хотирада олдиндан белгиланган коидалар ва таъқиқлар мавжуд бўлади.

7. Маънавий-руҳий қараш. Ушбу йўналиш тарафдорлари маданиятни жамиятнинг маънавий ҳаёти, ғоялар ва маънавий ижоднинг бошқа маҳсуллари сифатида тушунадилар. Жамиятнинг маънавий турмуши ҳам маданиятдир. (Л.Кертман) Ушбу йўналишнинг қусури маданиятнинг тор маънода тушунилишидир, чунки моддий маданият шакли ҳам мавжуд.

8. Диалогик йўналиш ёки маданиятни “маданиятлар диалогини” (В.Библер) – унинг субъектлари ўртасидаги муносабат шакли (В.Библер, С.С.Аверинцев, Б. А. Успенский) деб баҳолаш. Бунда муайян халқ ёки миллатга тегишли бўлган, шунингдек, этник ва миллий маданият турлари фаркланади. Миллий маданият таркибида субмаданиятлар ҳам мавжуд бўлади. Булар алоҳида ижтимоий қатлам ва гуруҳлар (ёшлар субмаданияти, жинсий олам субмаданияти ва бошқ.) маданиятидир. Шунингдек, метамаданият ҳам мавжуд бўлиб, турли халқларни бирлаштириб туради. Масалан, ислом маданияти, христиан маданияти кабилар. Мазкур барча маданиятлар ўзаро алоқада бўлиб, миллий маданият қанчалик ривожланган бўлса, у шунчалик бошқа маданиятлар билан диалогга киришиш томон силжиб боради. Шу аснода бойиб боради, бошқаларининг ютуқларидан озиқланади, шу билан бирга зичлашув ва стандартлашув жараёни юз беради.

9. Ахборотга асосланган ёндашув. Бунда маданият ахборотни тузиш, сақлаш ва узатиш тизими сифатида намоён бўлади. У – жамият аъзолари фойдаланадиган, инсонлар томонидан мундарижа, маъно ва ғоя сингдирилган ижтимоий ахборотлар жамланган белгилар системасидир. (Ю.М.Лотман) Буни компьютерга, аниқроғи, унинг ахборот таъминоти: машина тили, хотираси ва ахборотни қайта ишлаш дастурлари билан таққослаш мумкин. Маданиятда ҳам инсонлар ахлоқини ифодаловчи дастурлар, ижтимоий хотира ва тиллар мавжуд. Маълум бўладики, маданият

– бу жамиятнинг ахборот таъминоти, белгилар тизими орқали йигилиб борадиган ижтимоий ахборотлардир.

10. Рамзийлик тамойили маданиятда рамзларнинг ишлатилишига эътибор беради. Маданият – бу “рамзлардан иборат олам”дир (Ю.М.Лотман). Алоҳида этник мазмунга эга маданий белгиларнинг айримлари халқларнинг рамзига айланиши мумкин: окқайин, шчи (карам шўрва) ва каша, самовар, чиптаковуш, сарафан – руслар учун, кўй гўшти ва қасрлардаги арвоҳлар ҳақидаги афсоналар – инглизлар учун, спагетти – итальянлар учун, пиво ва колбаса – немислар учун ва ҳкз.

11. Типологик тамойил. (М.Мамардашвили, С.С.Аверинцев) Бошқа миллат вакиллари билан учрашганларида инсонлар ўз маданий белгилари билан солиштириб кўришга мойил бўладилар – “ўз қаричлари билан ўлчаб” кўрадилар. Масалан, европаликлар японлар билан алоқага киришар эканлар, уларни японларнинг яқин кишиларининг ўлими ҳақида гапираётиб табассум қилишлари хайрон қолдиради, буни тошбағирлик ва бераҳмлиқ белгиси сифатида баҳолайдилар. Япон маданияти томонидан қаралганда эса бу юкори даражадаги самимият, ўз муаммолари билан бошқаларни безовта қилишни истамаслик белгисидир. Бир миллатда ақл ва эҳтиёткорлик ҳисобланган ҳолатларга иккинчи халқда айёрлик ва очкўзлик сифатида қаралади. Маданият масаласига бошқа нуктаи назардан қарашлар ҳам мавжуд. Замонавий тадқиқотчи Эрик Вольф маданият тушунчасининг ўзини шубҳа остига олади. У ҳар қандай маданиятнинг ўзи мустақил мавжуд бўла олмаслиги, барча маданиятлар ўзаро боғлиқлиги, ўзаро бир-бирини талаб қилиши, шу аснода айримлари шаклан ўзгариши, айримлари эса умуман йўқликка юз тутишини таъкидлайди. Кўриб чиқилган барча ёндашувларда аниқ (рационал) мундарижа мавжуд бўлиб, ҳар бири “маданият”нинг айрим белгиларини кўрсатади. Бироқ улардан қайси бири аниқроқ, ҳақиқатга яқинроқ? Бу ерда барча нарса тадқиқотчининг маданиятни тушуниш учун танлаган позициясига боғлиқ бўлиб қолади. Масалан, биз учун маданият жамоанинг мерос бўлиб келадиган хотира эканлиги, муайян таъқиқ ва

белгиларган коидаларни ифодалаши, ҳамда маданиятга маданиятлар диалоги сифатида ёндашиш ҳаққонийроқ туюлади. Маданият тушунчаси таркибига меҳнат фаолияти усуллари, кадриятлар, урф-одатлар, маросимлар, муносабат шакллари, дунёни кўриш, англаш ва тасаввур этиш усуллари ҳам киради. Масалан, дарахтда осилиб турган барг – табиатнинг бир қисми, худди шу баргнинг гербарийга қўйилган ҳолати – маданият қисми; йўл четига ётган тош маданият эмас, бироқ аждодлар қабри устига қўйилган тош – маданият. Шу каби, маданият мазкур халқ учунгина тегишли ҳаёт ва турмуш тарзи, шунингдек, инсонлар ўртасидаги муносабатлар (кадриятлар, урф-одатлар, маросимлар, муносабат шакллари ва б.) ва дунёни кўриш, англаш ва тасаввур этиш усуллари дидир. Айнан нима маданият тушунчасини тавсифлаш ва тушуниш учун мураккаб қилиб қўймоқда? Маданиятга ягона, қарама-қаршиликлардан холи бўлган таъриф беролмаслигимизнинг асосий сабаби – унинг мураккаблиги ва кўпёқлама эканлиги ва яна зиддиятлилигидир. Антиномия деганда маданиятдаги ўзаро қарама-қарши, бироқ бир хилда тўлиқ асосланган икки тушунчанинг бирлигини тушунамиз. Масалан, маданиятга мурожаат этиш орқали шахснинг ижтимоийлашувига шароит туғилади, шу вақтнинг ўзида унинг индивидуаллашуви, алоҳидалик хусусиятлари намоён бўлишига олиб келади. Маданиятнинг айрим босқичлари жамият билан боғлиқ бўлмайди, шу билан бирга у жамиятдан ташқарида ҳам юз бермайди. Маданият инсоннинг маънавий фазилатларини ўстиради, жамиятга ҳам ижобий таъсир ўтказади, шу билан бирга турли типдаги одамларга салбий таъсир қилиши мумкин (мас., оммавий маданият) Маданият анъаналарни сақлаш жараёни ҳам, меъёр ва коидаларни мунтазам четлаб ўтиш ҳаракати ҳамдир. У янгилашиш ва доимо янги шаклларга ўтиш хусусиятига эга. Маданиятни таҳлил этишда тушунчанинг кўпгина таърифларга эгалигидан ташқари, кўпгина тадқиқотчилар (маданиятшунослар, антропологлар, файласуфлар, этнографлар ва бошқа олимлар) ҳар сафар тушунчани аниқлаштириб таърифлашга интилар эканлар, ўз карашларини ҳам ўзгартириб бормоқдалар. Жумладан,

Ю.М.Лотман юқорида келтирган ўз таърифидан сўнг яна қуйидагича фикр билдиради: маданият – бу “мураккаб семиотик тизим, унинг вазифаси – хотира, фарқловчи белгиси - жамлаш”² (1971), “маданият муайян жамоа – замондош ва ижтимоий жихатдан бирлашган шахслар гуруҳи учун умумий бўлган ходиса. У инсонлар ўртасидаги муносабат шаклидир”³ (1992). Бошқа муаллифларда ҳам шу каби ҳолат кузатилади. М.С.Каган маданият ҳақидаги назарияга инсон борлиғи ва санъатнинг эстетик борлиғи (инсон руҳининг энг мураккаб соҳалари) таҳлилини киритади: “Маданиятни ўрганиш натижалари шуни кўрсатадики, бу ерда инсон ва санъатни назарий тадқиқига ўхшаш жараён юз беради. Шунинг учун агар санъатни моделлаштирсак, инсон турмушининг умумий кўриниши гавдаланади, маданият эса бу ҳолатни инсоннинг тарихан шаклланган ишлаб чиқилган сифатлар ва қобилиятлари фонида тасвирлайди. Бошқача айтганда, инсонни инсон қилиб турган нарсалар маданият кўринишига эга бўлади. Маданият шундай харёқлама ва зиддиятларга бой тушунча бўлиб, инсоннинг ўзи эса маданият ижодкори ва маданиятнинг асосий ижод маҳсули ҳамдир”⁴.

Маданиятни турли нуқтаи назарлардан ўрганар эканмиз, ҳар гал турли натижа оламиз: руҳий-фаолият таҳлилига кўра бошқа, ижтимоий таҳлилга кўра бошқа хулосаларга дуч келамиз. Маданиятни фақат турли томонлардан айланиб ўрганиб чиқкандан сўнггина умумий ва тўлиқ тасаввурни тиклай оламиз. Таърифлардаги ҳар хилликни ҳисобга олиб, мазкур ходисанинг бизга керакли, вақтинчалик таърифини ишлатиб турамыз: маданият – субъектнинг борликдаги барча фаолияти кўринишлари жамланмасидир, у қонун-қоида, қадриятлар, меъёрлар, идеаллар ва намуналар, белгиланган тартибларга асосланган бўлади. У кишилар жамоасининг мерос қоладиган хотираси, бошқа маданиятлар билан муносабатларда “яшайди”. Хуллас, маданият деганда, жамоа бўлиб яшашдек “ўйин шартлари” тўпламини,

²Лотман Ю. М. О двух моделях коммуникации в системе культуры // *Semeiotike*. - Тарту, 1971. № 6. - С. 228.

³Лотман Ю.М. Беседы о русской культуре: Быт и традиции русского дворянства. - СПб., 1994.

⁴Каган М. С. Философия культуры. - СПб., 1996. - С. 19-20.

жамоанинг ижтимоий хотирасида сакланадиган ижтимоий амалиёт усуллари йиғиндисини тушунамиз. Ижтимоий хотира эса ижтимоий аҳамиятга эга амалий ва ақлий фаолият учун инсонлар томонидан ишлаб чиқилган.

Маданий меъёрлар генетик йўл билан эмас, ўрганиш йўли билан ўтади. Шу туфайли миллий маданиятни эгаллаш жиддий иқл ва ирода кучини талаб қилади. Бизнингча, маданиятшуносликнинг, маданият назарияси ва фалсафасининг вазифалари шундан иборатки, маданиятни реал борлиги билан, турли мавжудлик шаклларини тўла ҳисобга олган ҳолда, тузилиши, амал қилиниши ва тараккиёти асносида тафаккур қилиш керак бўлади. Шунингдек, у ёки бу маданият учун ҳаёт манбаи нима, ҳар бир маданият қандай умуминсоний кадриятларни ифодалайди, турфа халқлар маданиятининг ўзига хос миллий хусусияти нима, шахсий маданият бошқа шахсий маданият билан муносабатга киришганда “ўзини қандай тутати” каби саволларга жавоб топиши керак.

4. Маданият ва инсон.

Энди биз маданиятга умумий тавсиф берамиз. Қайд қилиб ўтганимиздек, маданиятга фаолиятга кўра, меъёрийлик жиҳатига кўра, диалогик жиҳатдан ва кадрият сифатида ёндашув мақсадга мувофиқроқ. Уларга кенгроқ тўхталиб ўтамиз. Маданият инсон фаолиятидан, ижтимоий гуруҳдан ташқарида мавжуд бўла олмайди, ёки аксинча инсон фаолиятининг ўзи янги турмуш кечиришнинг янги “гайритабиий” усулини, ҳаётнинг тўртинчи шакли, яъни маданиятни пайдо қилди (М.С.Каган). Эслик, ҳаётнинг учта шакли – бу “табиат – жамият - инсон”. Бундан келиб чиқадики, маданият инсон фаолияти дунёси, ёки артефактлар (лот. Арт – сунъий, факт - яратилган) дунёсидир. Бу инсоннинг табиатга жамият қонунларига биноан назар ташлишидир. Бу сунъий воситаларни баъзан “иккинчи табиат” (А.Я.Гуревич ва бошқ.) деб ҳам аташади. XX асрнинг атоқли файласуфларидан бири М.Хайдеггер бу борада: “инсон фаолияти маданият сифатида тушунилади ва амалга оширилади”. Энди маданият – олий кадриятларни инсон кадр-қимматини маданийлаштириш орқали амалга

оширишдир. Маданиятнинг ўзлигидан шу келиб чиқадики, бу каби маданийлаштириш натижаси ўларок инсон ўзини маданийлаштиради, у маданий сиёсатга айланади⁵.

Бироқ маданият артефактларнинг ёки инсон қўли билан ясалган ашёларнинг шунчаки йигиндиси эмас, инсон ўз ғояларини сингдирган маҳсулотлар ва фаолият дунёсидир. Янги ғояларни яратишнинг ўзи маънавий маданий фаолиятнинг (санъат, дин, илм) ғоясига айланади.

Ғоялар олами – инсон ғоялари маҳсуллари оламидир, инсон тафаккури сарҳадларидир. У чегарасиз ва ўлчовсиздир. Демак, инсон фаолияти натижаси бўлмиш маданият инсоннинг ўзини ҳам фаолият субъекти сифатида камраб олади. Шу билан бирга, фаолият усуллари, фаолият натижасида моддийлашган предметлар турфалиги, маданиятнинг предметлар йигиндисидан мавжуд бўлган нарсаларни мавхумлаштирувчи иккиламчи фаолият турлари ҳам шу доирага киради. Маданият инсон фаолияти маҳсули экан, тузилиши шу фаолият шакли билан боғлиқ бўлади. Ҳар қандай маданият куршаб турган оламда яшаш шакли, ўзгариш жараёни ва натижаси ҳисобланади. Бундан келиб чиқадики, турли халқларнинг маданияти ўзаро оламни мушоҳада қилиш орқали тушуниш ёки мослашиш шакли билан эмас, биринчи навбатда оламни моддий-маънавий англаш типи билан, шунингдек, оламга фаолият ва фаол муносабати билан фаркланиб туради. Субъект фаолияти айнан маданиятнинг ўзидан олинган қонун-қоидалар, тартибларга асосланган бўлади. Маданиятнинг ўзи эса факатгина ўзлаштириш шакли эмас, ўзлаштириш ва талқин қилиш учун объект танлаши ҳамдир. Ҳар қандай ўзлаштириш фаолияти икки қисмга: ташки (экстенсив) ва ички (интенсив) томонларга бўлинади. Вақт ўтиши билан бу доир кенгайди: инсон ишлаб чиқариш жараёнига янгидан янги моддий ресурсларни жалб қилади. Бизнинг фикримизча, ўзлаштириш соҳасидаги ўзгаришлар умумий оммавий, байналмилал характерга эга. Услугалар эса

⁵Хайдеггер М. Время картины мира // Новая технократическая волна на Западе. - М., 1986. - С. 93.

махсус миллий ўзига хосликларга эга бўлиб, бирор халкнинг фаолият ва ўзини тутишдаги доминант белгиларни акс эттиради. Агар маданият ўзлаштириш объекти билан фаркланса, биз шу жиҳат билан қабул қиламиз. Ўзлаштириш қайси усул билан амалга оширилган бўлса, миллий маданият учун ҳам худди шу тамойил асосида шаклланган бўлади, унинг асосида умуминсоний кадриятлар ётади. Бу кадриятлар инсоннинг рухий ва биологик табиати, инсон социумларининг умумийлик жиҳатларини акс эттиради. Бироқ уларни танлаш, ўзлаштириш ва мушоҳада усуллари ўзига хос миллийлик белгисига эга бўлади.

Инсоният битта биологик турга мансуб бўлса-да, битта ижтимоий жамоа ҳисобланмайди. Турли жамоаларда инсонлар турли табиий ва тарихий шароитларда яшайдилар. Шу нарса ҳаёт фаолиятининг турли кўринишлари пайдо қилади, ўзаро муносабатда бир-бирларидан шу нарсани ўзлаштирадилар. Масалан, рус маданияти қандай шаклланган? Рус икона ёзувлари – Византиядан, рус балети – Франциядан, рус романчилиги – Англиядан (Ч.Диккенс). Пушкин русчадан хатоликлар билан ёзган, бироқ французчада тўғри ёзган. Ахир у буюк рус ёзувчиси-ку! Рус театри, рус мусикаси қаердан келди? Ғарбдан. Бироқ, аслида рус маданиятида икки маданият жамланган: биринчиси – халққа тегишли, у табиий тилга эга, барча бегона нарсаларни сиқиб чиқарган ва деярли ўзгаришсиз қолган; иккинчиси – Европа илм-фани, санъати, фалсафаси меваси бўлиб, дворянлик ва дунёвийлик шаклига эга бўлган. Улар биргаликда дунёнинг энг бой маданиятларидан бирини вужудга келтирган.

Шу тарика тўла маънодаги маданият йўқ, десак бўлаверади. Бироқ у муайян миллат ва жамият амалий ҳаётининг барча жабҳаларига хос махсус белгиларни ўзида мужассамлаштиради. Масалан, рус маданияти неча юз йиллардан буён ўзгармай келмоқда. Русларнинг дун саҳнасидаги таъсир доираси, сиёсий мавқеи ўзгарганига карамай маданият ўша-ўша. Жумладан, инсон ҳаётини кадрламаслик ва буюк шахсларга ҳурматсизлик – шарқий славян маданиятнинг асосий белгиларидан биридир. Герцен айтганидек,

Европада Спинозани ўлдириш ёки Паскални аскарликка жўнатиш ҳеч кимнинг хаёлига келмайдиган иш. Россияда: Шевченкодек адабиётшунос ўн йиллаб умрини казармада ўтказган бўлса, Чаадаев каби олимлар аҳмоқка чиқарилган.

5. Маданият ва тамаддун.

Миллий маданият бошқа миллатлар маданияти билан муносабатга киришар экан, ўз маданиятларида эътибор берилмаган нарсаларга диққат қаратадилар. М.М.Бахтин бу борада шундай ёзади: “Биз бегона маданият олдига янги муаммолар қўямизки, бу муаммоларга унинг ўзи диққат қаратмаган бўлади. Биз ундан ўз муаммоларимизга жавоб излаймиз. Ва бегона маданият ўзининг маънавий теранликлари ва янги кирраларини очиб беради”⁶. Бу маданиятлараро муносабатларнинг қонуниятларидан, ажралмас узвларидан биридир. Э.Бенвенист таъкидлаганидек, Ғарб оламидаги замонавий тафаккур ва маънавий маданиятнинг тарихи инсонлар бир неча ўнлаб сўзларни қандай кашф этганлари ва қай тарзда қўллаётганлари билан чамбарчас боғлиқ. Шундай сўзлар сирасига, фикримизча, “маданият” ва “цивилизация” сўзлари ҳам қиради. Цивилизация термини (лот. Civilis – фуқароларга оид, жамиятга оид) XVII асрда вужудга келди. У “ёввойилик” тушунчасига қарама-қарши маънода ишлатилган, амалда “маданият”га синоним бўлган. XIX аср охиридан бошлаб немис илмий адабиётларида бу икки тушунчани фарқлай бошлаганлар. Цивилизация деганда энди ижтимоий ишлаб чиқаришнинг ривожланиши натижасида жамият томонидан қўлга киритилган ижтимоий ва моддий фаровонликлар йиғиндисини тушуна бошладилар. Маданият эса цивилизациянинг маънавий мундарижаси ҳисобланган. Бу икки тушунчалар муносабати масаласи билан О. Шпенглер, А.Тойнби, Н.А.Бердяев, П.Сорокин каби олимлар шуғулланганлар. Немис файласуфи О.Шпенглер ўзининг маданият борасидаги концепциясини 1918 йилда нашр этилган “Оврупо инкирози”

⁶Бахтин М.М. Эстетика словесного творчества. - М., 1979. - С. 335.

(«Закат Европки», рус тилига 1993 йилда таржима қилинган) китобида шундай баён этади: “Ҳар бир маданиятнинг ўз цивилизацияси бўлади, у эса, аслида, маданиятнинг тугаши ҳамдир...Маданият ва цивилизация – маънавий оламнинг жонли танаси ва мумиёланган танасидир”. Маданият турфаликни, хар-хиллик, тенгсизлик, шахсий индивидуалликни барпо этса, цивилизация тенгликка, бир хилликка ва стандартга интилади. Маданият олий табакага мансуб, элитар хусусиятга эга бўлса, цивилизация демократик, яъни халқонадир. Маданият инсонларнинг амалий эҳтиёжлари асосида барпо бўлади ёки маънавий идеалларга йўналтирилган бўлади, цивилизация эса майдалашган бўлади. Маданият миллийлик, цивилизация байналмилаллик белгиси билан фарқланади; маданият илоҳиёт, диний ақидаларга боғлиқ, цивилизация бирмунча даҳриёна. О.Шпенглер Европа цивилизациясини бу китъа эволюциясининг охири босқичи сифатида баҳолайди. Яъни цивилизация хар бир ижтимоий-маданий дунё тараккиётининг охири босқичи, заволидир. Инглиз-америка анъанасида цивилизация бошқача тушунилади. XX асрнинг етакчи тарихчиларидан бири А.Тойнби жамиятнинг, бошқача айтганда, алоҳида ижтимоий-маданий оламнинг турли типларини ажратиб кўрсатади. Замонавий америкалик тадқиқотчи С.Хантингтон цивилизацияни олий даражадаги маданий умумийлик, инсонлар маданий белгиларининг энг юкори даражаси сифатида таърифлайди. У 8 та асосий цивилизация типларини ажратади: Ғарб, конфуцийчилик, япон, ислом, индуистик, православ-славян, лотин американча, африканча.

Рус тилида цивилизация сўзи, инглиз ва француз тилларидан фаркли ўларок, кечроқ - 1767 ва 1777 йилларда пайдо бўлди. Аммо асосийси унинг пайдо бўлиш вақти эмас, балки қандай тушунчани билдирганлигидир. Г.Шпет ҳам О.Шпенглер каби цивилизацияни маданиятнинг туғилиши сифатида баҳолайди. Цивилизациянинг тугаши ва маданиятнинг заволга юз тутиши бор ходиса – тасдиқлайди у. Н.А.Бердяевда ҳам шу каби фикр учрайди: маданият жонли нарса; цивилизация эса усул ва воситаларга эга.

Бошқа тадқиқотчилар маданият ва цивилизацияни бошқа нуқтаи назарларга кўра фарқлайдилар. Масалан, А.Белий “Маданият инқирози” (“Кризис культуры” - М., 1910) номли ишида шундай ёзади: “Замонавий маданиятнинг инқирози цивилизация ва маданиятнинг аралашиб кетишидир; цивилизация табиатдан берилган инъомдир; унда хатога йўл қўйилмаган, юз берга ва қотиб қолган нарсалар цивилизацияда эҳтиёжли маҳсулотга айланади”. Маданият – “шахс ва ирқларга тегишли ҳаётий кучни ривожлантириш ва сақлаш фаолияти бўлиб, борликни ижодий тараққий эттириш йўли билан амалга оширилади; маданиятнинг бошланиши индивидуалликнинг ўсишига боғлиқ; унинг давоми – даҳоларнинг микдори билан боғлиқ”⁷. М.К.Мамардашвилининг фикрича, маданиятни ўз маънавий-рухий интилишлари натижасида эгаллаш мумкин, цивилизация эса фойдаланиш ва олиш мумкин бўлган нарсадир. Маданият янгилик яратади, цивилизация маълум бўлган нарса микдорини кўпайтиради. Д.С.Лихачев маданият таркибида идеалга олиб борувчи абадий, ўзгармас қадриятлар сақланади; цивилизацияда эса ижобий жиҳатлар билан бирга берк кўчалар, қайрилишлар, алдамчи йўналишлар ҳам кўп бўлади, у қулай турмуш тарзига йўналтирилган бўлади. Маданият – бу яшаб қолиш ва зотни сақлаш нуқтаи назаридан тўлиқ шаклланмаган, ортиқча нарса бўлса, цивилизация прагматик характерга эга. Юқоридагилардан ҳулоса қилсак, маданият икки йўналишда ривожланганини кузатиш мумкин: 1) инсон моддий эҳтиёжларини қондириш – бу йўналиш цивилизацияга олиб боради; 2) маънавий эҳтиёжларни қондириш – бунда маданият рамзийлик хусусиятига эга бўлади. Шунинда иккинчи йўналиш биринчисининг тўлдирувчиси ёки унинг устига қурилган деб бўлмайди. У алоҳида мустақил тармоқдир. Маданият тарихи мутахассисларига яхши маълумки, қабиланинг оддийгина ҳўжалик ҳаёти билан боғлиқ майда нарсалар йўқолиб кетиш арафасида турган бўлса ҳам, маънавий маданиятнинг мураккаб, кўптармоқли тизимига

⁷Белий А. На перевале. Кризис культуры. -- М., 1910. -- С. 72.

(мифлар, маросимлар, одатлар, эътикод ва ҳкз.) эга бўлади. Бу қабиланинг асосий диққати эса, бизга қанчалик эриш туюлмасин, ҳаёт учун курашга эмас, маънавий бойликни саклаб қолишга қаратилган бўлади. Бу ҳодиса кўпгина жамиятларда кузатилади, шунинг учун ҳам буни оддий тасодиф ёки англашилмовчилик деб бўлмайди. Бинобарин, маънавий маданиятни моддий маданиятдан кейинга қўйиш нотўғри бўлади. (“турмуш тарзи фикрлаш даражасини ҳал қилади” деган ғояга қиёсланг). Шундай қилиб, маданият инсондаги маънавий ибтидонинг ривожланиши усуллари ва воситаларини яратди, тамаддун эса уни ҳаётий воситалар билан таъминлайди, у амалий эҳтиёжларни қондиришга мўлжалланган бўлади. Маданият инсон қалбини фаровонлаштиради ва олий мақомга етаклайди, тамаддун эса инсон тани учун қулайликни таъминлайди. Тамаддун ва маданият антиномияси жиддий назарий асосга эга, А.А.Брудний таъбири билан айтганда, у инсониятнинг икки қўлидир, шунинг учун чап қўл нима қилаётганини ўнг қўл билмаслиги – ўз-ўзини алдашдан бошқа нарса эмас. Ўнг қўл чап қўл нима қилаётганини билишни истамайди. Ўзини алдаш – инсоният учун типик ҳолдир. Шу қадар типикки, инсоният яшаши учун зарур бўлган бир қанча шарт-шароитлар керакдек, улар турли шаклларда бўлиши зарурдек туюлади. Аслида эса барчаси маданиятнинг таркибий қисмлари бўлиб чиқади. Маданият ва тамаддунни фарқлаш масаласи қуйидаги муаммоларни кўндаланг қўяди. Инсон ва инсоният қандай муносабатга киришади? - маданият ва жинсий танланиш орқали. Инсон ва жамият қандай муносабатга киришади? – тамаддун орқали. Лингвокультурология учун тамаддундан кўра маданият масаласи долзарброк. Чунки тамаддун моддий, маданият эса номоддийдир. Лингвокультурология кўпроқ афсона, ривоят, маросим, расм-русм, одатлар, маданий рамзларни ва бошқаларни ўрганади. Бу тушунчалар маданиятга тегишли бўлиб, улар турмуши, расм-русумлар кўринишларида ҳамда тилда мустаҳкамланади. Уларни тадқиқ этиш мазкур иш учун материал бўлиб хизмат қилди. Юқоридагиларга қисқача ҳулоса ясаймиз. О.Тоффлернинг кайд этишича, маданият ҳар куни қайтадан яратиш учун тош қотирилган

нарса эмас. Маданият жуда кўзга кўринмаса-да, шаклини ўзгартириб турадиган, тараккий этадиган ҳодиса. У икки кўринишда – моддий ва маънавий маданият кўринишида тараккий этар экан, иккита нарсани ҳосил қилган: маданиятнинг ўзини ва тамаддунни. XX аср бошларидан маданиятга кадрият ва ғояларнинг мхсус тизими сифатида караш бошланди. Маданият, бундай тушунилганда – инсон томонидан яратилган умумий кадриятлар йиғиндиси, инсоний муносабатларнинг предмет, ҳаракат, маъно юклатилган сўзларда акс этишидир. Кадриятлар йиғиндиси эканлиги – маданиятнинг муҳим томонидир. Кадриятлар, меъёрлар, намуналар ва идеаллар аксиология (кадриятлар ҳақидаги фан)нинг муҳим қисмларидир. Кадриятлар тизими маънавий маданиятнинг асосий устуни ҳисобланади. Кадрият жихатидан бирмунча “бўёққа эга” тушунчалари: эътикод, жаннат, дўзах, гуноҳ, виждон, қонун, тартиб, бахт, ватан ва бошқалар буни исботлаб турибди. Бироқ бундай бўёққа оламнинг ҳар қандай қисми ҳам эга бўлиши мумкин, масалан, сахро, тоғлар – христианча фикрлашда шундай хусусиятг эга. “Культурологик детерминизм” тушунчаси ҳам мавжуд бўлиб, унга кўра мамлакат маданият, миллат маданияти (агар давлат кўп миллатли бўлса) ва дин маданиятнинг муҳим қисмлари сифатида алал-оқибат давлатнинг иқтисодий ўсишига олиб келади. Н.А. Бердяевнинг фикрича, рус кишисининг калбида христианлик ва дунёнинг маъжусий-мифологик манзараси жамланган: “Рус кишиси типиди икки элемент тўқнашади: бирламчи – табиий маъжусий, иккиламчи – Византиядан ўзлаштирилган православлик, бошқа оламга интиладиган аскетизм”⁸. Шу тарзда миллат менталитети умуман динга асосланади, бироқ тарих, иқлим, умумий макон, тилнинг ўзига хос хусусиятлари ҳам катта аҳамиятга эга. Машхур рус маданиятшуноси В.Н. Сагатовский рус характеридаги куйидаги қирраларга эътибор қаратади: кутилмаган қарорга келиш (асосий), маънавият (динга – олий мақсадни излашга интилиш), таъсирчанлик, куч тўплаш (у одатда

⁸Бердяев Н.А. Философия неравенства // Русское зарубежье. -М., 1991. - С. 8.

заифлик, кузатувчанлик, нафас ростлаш истаги билан алмашиб туради), максимализм, енгил характерлилик (охир окибатда бузгунчиликка олиб келади). Рус характеридаги ўзаро зиддиятли хусусиятлар барча жабҳаларда кузатилади. А.К. Толстов рус калбини қуйидагича таърифлайди: Севса эс-хушини йўқотгудек, таҳдид қилса ҳазил эмас, сўраса чин кўнгилдан, зиёфат берса тоғни беради. Агар табиат фақат материал жихатданигина ўлчанса ёки турли моддий ҳолатларда деб қабул қилинса, жамият ҳам бир ўлчамлидир – иктисодий-ҳуқуқий муносабатлар тизимидир. Маданиятга эса бундай ёндашиб бўлмайди: у моддий ва маънавий, ташки ва ички, шахс маданияти ва миллий маданият каби турларга бўлинади. Яна бир ўлчам тармоқларга бўлишидир: ҳуқуқий маданият, бадий маданият, ахлоқий маданият, муомала маданияти кабилар. Маданият жамият ва миллатнинг замон ва макон тизимларида рўёбга чиқади ва фарқланади. Қадимги юнон маданияти, Қадимги Миср маданияти каби. Ҳар қандай миллий маданият ҳам кўп қўлланмаларидир – деҳқончилик маданияти, савдо маданияти, хизмат кўрсатиш маданияти, ўқитувчилик маданияти ва бошқалар. Шу тарзда маданият – мураккаб, кўпқиррали ҳодисадир. У алоқа аралашув, фаолият, қадрият ва рамзийлик табиатига эга. У ижтимоий ишлаб чиқаришда, ижтимоий тақсиротда ва моддий қадриятлардан фойдаланишда инсоннинг ўрнини белгилаб беради. У яхлит ҳодиса – ўзига хос шаклга, умумий ғоя ва услубга, шу каби ўлим билан курашиш вариантларига, руҳнинг моддий билан кураши услубларига эга. Мазкур қўлланмада қадимги славян маданияти материалларидан фойдаланилган бўлиб, мифологик маданиятдир, бироқ у изсиз йўқолиб кетмаган. Таниб бўлмайдиган даражада шаклини ўзгартиради, тил метафоралари, иборалар, мақоллар, маталлар, хал қўшиқларида яшайди. Шу сабабли славян маданиятининг мифологик архетипи ҳақида сўз юритсак мақсадга мувофиқ.

Тилнинг ҳар бир янги аъзоси дунёни ўз тафаккури самараси, синовлар натижаси сифатида эмас, аждодлари томонидан тилдаги тушунчаларга сингдирилган тажрибалар орқали кўради. Бу тажриба афсона ва

архетипларда сакланган бўлади; мазкур тажрибани ўзлаштирар эканмиз, биз уни ишлатишга ва бирмунча замонавийлаштиришга уринамиз холос. Аммо борликни англаш жараёнида янги тушунчалар ҳам пайдо бўлади. Улар тилга мансуб бўлиб, маданий бойлик ҳам ҳисобланади. Тил “ҳали тушунилмаган нарсаларни кашф этиш воситасидир” (Гумбольдт). Маълум бўладики, тил маданиятда мавжуд бўлган нарсани шунчаки номламайди ёки ифодаламайди, балки маданиятни шакллантиради, гўёки унинг ичида ўсиб, кейинчалик мустақил ривожланади. Тил ва маданиятнинг бу каби ўзаро боғлиқлиги айнан лингвокультурология ўрганади.

Назорат учун саволлар:

1. Маданият нима? Уни лингвистик томондан изоҳланг.
2. Маданият ва жамиятнинг боғлиқлигини тавсифланг.
3. Инсон ва маданият алоқадорлигини тушунтиринг.
4. Маданиятни ўрганишда қандай ёндашувлар муҳим ўрин тутаяди?
5. Тамаддун ва маданиятнинг фарқини тушунтиринг.
6. Инсон фаолияти ва маданият алоқадорлигини тушунтиринг.

3-МАВЗУ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯ ТАРИХИ ВА НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ

РЕЖА:

1. Лингвокультурологиянинг вужудга келиши ва фан сифатида шаклланиши.
2. Лингвокультурологиянинг асосий йўналишлари.
3. Лингвокультурологиянинг долзарб масалалари.
4. Лингвокультурология мактаблари.
5. Ўзбек тилшунослигида лингвокультурологик тадқиқотлар.

Таянч сўзлар: *лингвокультурология, маданият, тил, когнитив лингвистика, антропоцентрик парадигма, энантисемиа, детерминизм, нисбийлик назарияси.*

Тилшунослик илми ХХІ асрда янада жадал суръатлар билан ривожланиб, фан олдига янги муаммоларни хал қилиш вазифасини қўймоқда. Ана шундай муаммолардан бири тил тизимни антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида тадқиқ этишдир. Бугунги кунда антропоцентрик йўналишнинг юзага келиши тилшуносликда туб бурилиш сифатида баҳоланиб, бу борада қўплаб тадқиқотлар яратилди ва яратилмоқда. Дунё тилшунослигининг лингвопрагматика, лингвокультурология, когнитив тилшунослик, психолингвистика, этнолингвистика, нейролингвистика, прагмалингвистика каби йўналишларида шахс омили тадқиқот объектининг мар-казини ташкил этади. Мазкур соҳаларнинг юзага келиши лисоний фаолиятни унинг соҳиби бўлган инсон билан узвийликда тадқиқ этиш харакатлари билан боғлиқдир.

Антропоцентрик парадигма "тилни курук структура сифатида эмас, балки жонли мулоқот ва коммуникацияга асосланган очик система сифатида

Ўрганувчи, бошқа системалар - жамият, инсон, маданият, руҳият кабилар билан узвий алоқадорликда таҳлил этувчи, инсонни тил ичида ёки тилни инсон ичида таҳлил этишга йўналтирилган қарашлар, ғоялар ва таълимотлар мажмуидир. Проф. Н.Маҳмудов таъкидлаганидек, "антропоцентризм тилшунослар томонидан фақат тил тадқиқиғагина нисбатланган тушунча ёки парадигма эмас, антропоцентризм бевосита тилнинг моҳиятига дахлдор ходисадир. ... антропоцентрик парадигмада инсон асосий ўринга чиқарилади, тил эса инсон шахсини таркиб топтирувчи бош унсур ҳисобланади.

Тилшуносликда эътироф этилганидек, антропоцентрик парадигма киёсий-тарихий ва систем-структур парадигмалардан кейинги учинчи парадигма ҳисобланади. Когнитив тилшунослик, социолингвистика, этнолингвистика, психолингвистика, нейролингвистика, прагматика ва лингвокультурология антропоцентрик парадигмага асосланган энг муҳим соҳалар ҳисобланади.

Антропоцентрик тилшуносликнинг етакчи йўналишларидан бири ҳисобланган лингвокультурология тилшунослик, маданиятшунослик, этнография, психолингвистика соҳалари ҳамкорлигида юзага келган, тилнинг маданият, этнос, миллий менталлик билан ўзаро алоқаси ва таъсирини антропоцентрик парадигма тамойиллари асосида ўрганувчи соҳадир. Тадқиқотчиларнинг таъкидлашича, мазкур соҳа XX асрнинг сўнги чорагида шаклланди, "лингвокультурология" термини эса В.Н.Телия раҳбарлигидаги Москва фразеологик мактаби томонидан олиб борилган тадқиқотлар билан боғлиқ равишда пайдо бўлди. Лингвокультурологиянинг юзага келиши ҳақида гапирилганда, деярли барча тадқиқотчилар бу назариянинг илдизи В.фон Гумбольдтга бориб тақалишини таъкидлайдилар. Тилшуносликда бу соҳанинг шаклланишида А.А.Потебня, Л.Вайсгербер, Х.Глинц, Х.Хольц, У.Д.Уитни, Д.У.Пауэлл, Ф.Боас, Э.Сепир, Б.Л.Уорф, Г.Брутян, А.Вежбицкая, Д.Хаймз каби тилшуносларнинг қарашлари муҳим роль ўйнаганлиги таъкидланади.

Лингвокультурология соҳасмда жиддий тадқиқотлар яратган В.А.Маслова ушбу соҳанинг ривожини 3 bosқичга ажратади:

1)фан шаклланишига туртки бўлган дастлабки тадқиқотларнинг яратилиши (В.фон Гумбольдт, Э.Бенвенист, Л.Вайсгербер, А.А.Потебня, Э.Сепир каби тилшуносларнинг ишлари);

2) лингвокультурологиянинг алоҳида соҳа сифатида ажратилиши;

3) лингвокультурологиянинг ривожланиш bosқичи.

Маданият, халқ тафаккури, унинг олами идрок этишидаги ўзига хос жиҳатларнинг тилда акс этишини ўрганиш лингвокультурологиянинг асосий максадидир. Мазкур соҳанинг объекти тил ва маданият, предмети эса ўзида маданий семантикани намоён этувчи тил бирликлари ҳисобланади. Бинобарин, лингвокультурологияда маданий аҳборот ташувчи тил бирликлари тадқиқ этилади. Бундай тил бирликлари лингвомаданий бирликлар термини остида бирлашади. Рамз, мифологема, эталон, метафора, паремиологик бирликлар, лақналар, стереотиплар, прецедент бирликлар, нутқий этикетлар энг асосий лингвомаданий бирликлар ҳисобланади. Оламнинг лисоний манзарасини, маданиятнинг асосий концептлари мажмуи бўлган концептосферани, лисоний онгни тавсифлаш ҳамда тил эгаларининг миллий-маданий менталлигини акс эттирувчи лисоний бирликларни, инсониятнинг қадимий тасаввурларига мувофиқ келувчи маданий архетипларни, нутқий мулоқотга хос бўлган миллий ижтимоий-маданий стереотипларни аниқлаш лингвокультурологиянинг асосий вазифалари ҳисобланади².

Тил ва маданиятнинг ўзаро таъсири муаммоси этнолингвистика, этнопсихоллингвистика, когаитив тилшунослик, лингвомамлакатшунослик, лингвоконцептшунослик, лингвоперсоналогия каби соҳаларда ҳам ўрганилади. Шу сабабли ушбу соҳалар лингвокультурологияга яқин соҳалар ҳисобланади.

Ҳозирги вақтда лингвокультурология дунё, хусусан, рус тилшунослигида энг ривожланган соҳалардан бири бўлиб, бу борада

салмоқли тадқиқотлар, бир қанча ўқув қўлланмалар яратилган. Мазкур соҳага оид ишларда тадқиқотчиларнинг оламнинг лисоний манзараси, лингвомаданий концептлар, прецедент бирликлар, интертекстуаллик, лисоний онг, барқарор бирликларнинг лингвомаданий хусусиятлари каби масалаларга катта эътибор қаратаётганликларини кузатиш мумкин. Бундай тадқиқотларда тилнинг барча сатҳлари бирликлари, хусусан, сўз ва матннинг тамоман янгича талқини ва таҳлили устуворлик қилади. Бунда лисоний бирликларнинг нафақат тил қонуниятлари, балки жамият, инсон, маданият, руҳият, миллий менталитет каби омиллар нуқтаи назаридан ҳам тадқиқ этилиши тил илмида янги ғоялар, янги илмий қарашлар ва тамойилларнинг юзага келишига сабаб бўлди.

Ўзбек тилшунослигида шу вақтга қадар тил ва маданият узвийлигига эътибор берилмаган, дейиш адолатдан эмас, албатта. Ўзбек тилшунослик илмининг тамал тошини қўйган ва уни ривожлантиришга жиддий ҳисса қўшган олимларнинг ишларида бу муаммо хусусидаги фикрлар у ёки бу муносабат билан айтиб ўтилган. Лекин шуни таъкидлаш жоизки, тилшунослигимизда тилнинг лингвокультурологик таҳлилин ижиддий ва тизмий равишда амалга ошириш ишларига эндигина киришиляпти.

XXI асрнинг дастлабки йилларидан ўзбек тилшунослигида ҳам антропоцентриқ таҳлил қўринишларини намоян килувчи тадқиқотлар юзага кела бошлади. Бу ишлар, асосан, социолингвистика, когнитив тилшунослик, лингвистик прагматика ва психолингвистика соҳалари бўйича бажарилди. Мазкур тадқиқотлар, гарчи уларда антропоцентриқ парадигмага муносабат билдирилмаган бўлса-да, ўзида ушбу парадигма тамойилларини акс эттирган дастлабки ишлар ҳисобланади. Шунингдек, уларда тилимизнинг миллий характер, урф-одат, қадрият ва анъаналаримиз билан боғлиқ жиҳатлари ҳақида ҳам айрим фикрлар билдирилганки, уларни лингвокультурология назариясига оид қарашларнинг илк намуналари сифатида баҳолаш мумкин. Жумладан, С.М.Мўминовнинг "Ўзбек мулоқот ҳулқининг ижтимоий-лисоний хусусиятлари" мавзусидаги докторлик диссертациясида

Ўзбекларнинг ўзига хос мулоқот хулқи ижтимоий-лисоний нуктаи назардан тадқиқ этилган.

Тадқиқотдан мулоқот хулқининг миллий характер билан алоқадор жиҳатлари ҳақида, шунингдек, унинг инсон психологияси ва физиологияси билан боғлиқлиги хусусидаги қарашлар ҳам ўрин олганки, буни тил тизимига антропоцентриқ ёндашув сифатида баҳолаш мумкин. С.М. Мўминов, жумладан, шундай ёзади: "МХ (мулоқот хулқи — Д.Х.) муаммосини миллий характер, миллат аҳолисининг ўзига хос урф-одатлари, қадрият ва анъаналарини ҳисобга олмасдан туриб мутлақо ўрганиш мумкин эмас. Чунки МХ миллат характерининг узвий бир қисми бўлиб, улар бир-бири билан ҳамбарчас боғлиқдир".

Олим ХХ асрнинг 2-ярмидан ижтимоий фанларнинг ўзаро яқинлашганлиги натижасида социолингвистика, этнолингвистика, психолингвистика каби туташ фанлар юзага келганлигини таъкидлар экан, "инсон нутқини фанларнинг мана шу каби туташ нуктасида тадқиқ этиш" фикрини илгари суради.

Проф. Ш.Сафаровнинг 2006 йилда нашр қилинган "Когнитив тилшунослик" номли монографияси айни соҳага оид назарий қарашларнинг ўзбек тилшунослигига кириб келишида муҳим қадам бўлди. Китобнинг устувор жиҳатларидан бири шундаки, унда тил ва тафаккур муносабати миллий менталлик ва миллий маданият тушунчалари билан боғлиқ эканлигига алоҳида эътибор қаратилган. Ш.Сафаров, жумладан, бу борада куйидаги фикрларни билдиради: "Тилнинг тафаккур билан алоқасини ҳозирча ҳеч ким инкор этган эмас (хатто бунга ҳаракат ҳам қилинган эмас). Бироқ тил ва тафаккур алоқасини "тенг ҳуқуқли ҳамкорлик" даражада кўрмоқ керак. Аслида, тилга ҳам, тафаккурга ҳам таъсир ўтказадиган маданиятдир" лимнинг икки йил аввал эълон қилинган "Семантика" номли монографиясида лингвокультурология, хусусан, лингвомаданий концептга доир назарий қарашлар янада кенг талқин этилди. Монографиянинг "Концепт ва маъно" деб номланган 8- бобида муаллиф концепт хусусидаги

турли карашларни чуқур таҳлил этиб, уларга ўз муносабатини билдирган. Олимнинг "Концепт мундарижасида тил соҳибларининг дунёқарши ва бошқа турли миллий-маданий белгиларнинг акс топиши муқаррар" деган хулосаси бугунги кун лингвоконцептшунослигида усгубор бўлган карашлар билан ҳамохангдир.

М.Х.Ҳакимовнинг "Ўзбек тилида матннинг прагматик талқини" мавзусидаги докторлик диссертациясида ўзбек тилшунослигида лингвистик прагматикага оид назарий масалалар биринчи марта монографик аспектда тадқиқ этилди. Мазкур тадқиқотда лингвистик прагматиканинг тарихий илдиэлари, унинг умумназарий масалалари, ушбу йўналишнинг тилшуносликнинг бошқа йўналишлари билан муносабати ҳақида баҳс юритилган, матн семантик тузилишида катнашувчи прагматик мазмун турлари ўзбек тилидаги матнлар мисолида тадқиқ этилган. Диссертацияда гарчи *лингвокультурология* термини қўлланмаган бўлса-да, лингвистик прагматика назарияси тилнинг миллий ўзига хослигини кўрсатиб беришда муҳим роль ўйнаши алоҳида таъкидланади: "Миллатга бўлган ҳурматнинг асл намунаси сифатида тилимизга давлат тили мақомининг берилганлиги ўзбек тили ва унга хос миллий хусусиятларни ўрганишга дунё халқлари интилишининг қизиқиши прагматика назариясига, унинг моҳиятига бўлган эҳтиёжни янада ортгирмоқда. Сабаби лингвистик прагматика назарияси, яъни нутқнинг амалий қўлланиши билан боғлиқ ҳодисалар талқини ўша тилга хос миллий ўзига хосликни англаш учун қулай имкониятлар яратади"

Шунингдек, З.И.Салиеванинг номзодлик иши ўзбек ва француз тилларидаги сентенция, яъни ахлоқий-таълимий характердаги матнларнинг миллий-маданий хусусиятларига бағишланган⁹. Р.С.Ибрагимованинг номзодлик диссертациясида эса *аёл* концептининг ўзбек ва француз тилларида ифодаланиш йўллари тадқиқ этилган¹⁰.

⁹ Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф. дисс. ... канд. филол. наук. – Ташкент, 2010. – С. 25.

¹⁰ Маҳмудов Н. Тилнинг муқаммал тадқиқи йўллари ишлаб... // Ўзбек тили ва адабиёти, 2012. № 5. – Б. 10.

Энг кейинги даврларда етакчи тилшуносларнинг лингвокультурологияга бевосита алоқадор бўлган мақолалари эълон қилинди, бу соҳага оид оид дастлабки ўқув-услубий қўлланмалар яратилди.

Проф. Н.Маҳмудовнинг "Ўхшатишлар - образли тафаккур маҳсули" номли мақоласи ўзбек тилидага турғун ўхшатишларнинг тил ва нутққа муносабати тайин этилганлиги, шунингдек, уларнинг "миллий образли тафаккур тарзини намоеън этадиган бирликлар" сифатида таърифланиб, бу каби образли бирликларнинг лингвомаданий хусусиятларини ўрганиш муаммоси қўйилганлиги билан муҳим аҳамият касб этади. Н.Маҳмудов бу борадаги фикрларини "Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати"га ёзган сўзбошисида янада чуқурлаштирди.

Олимнинг "Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб..." номли мақоласида эса лингвокультурология, умуман, антропоцентрик парадигманинг моҳияти ва бу борадаги муаммолар чуқур ва асосли ёритиб берилди.

Мақолада лингвокультурология назариясининг шаклланиши учун сабаб бўлган омиллар, ундаги асосий тушунчалар, уларнинг талқинидаги хар хилликлар ҳақида жуда асосли мулоҳазалар айтилган. Хусусан, Н.Маҳмудов айни соҳанинг энг асосий тушунчаларидан бўлган тил ва маданият ҳақида қуйидагиларни ёзади: "Тил ва маданият деганда, кўпинча, "нутқ маданияти" дейиладиган муаммо ассоциатив ҳолда эсга тушса-да, бу икки ўриндаги маданиятнинг айнанлигини асло кўрсатмайди. Тил ва маданият деганда, одатда, (тўғриси ҳам шу) тил орқали у ёки бу маданиятни ёки аксинча, маданиятни ўрганиш орқали у ёки бу тилни тушунтириш назарда тутилади, аниқроқ айтадиган бўлсак, лингвокультурологиядаги маданиятнинг маъноси "аклий-маънавий ёки хўжалик фаолиятида эришилган даража, савия (нутқ маданияти)" эмас, балки "кишилиқ жамиятининг ишлаб чиқариш, ижтимоий ва маънавий-маърифий ҳаётида қўлга киритган ютуқлари мажмуи (маданият тарихи, ўзбек маданияти)" демакдир. Шундай бўлгач, нутқ маданиятининг

Ўрганиш муаммолари бошқа, лингвокультурологиянинг Ўрганиш объекти тамоман бошқадир"¹.

Проф. Э.Бегматов 2013 йилда эълон қилган мақоласида ўз эътиборини "антропонимик бирликларда антропоцентрик усул учун материал берадиган хусусиятлар"ни аниқлашга қаратган. Олимнинг таъкидига кўра, антропонимларнинг инсон хоҳиши ва фаолияти билан боғлиқ эканлиги, уларда инсоннинг эҳтиёжи ва ижоди намоён бўлиши, инсон номида қадимий давр кишиларининг маданий-маънавий ва этник қарашлари ўз ифодасини топганлиги, умуман, исмлар халқнинг ижтимоий-иқтисодий ҳамда маданий-маиший турмуши билан боғлиқ эканлиги уларни антропоцентрик парадигма асосида ўрганиш учун асос бўла олади.

Проф. А.Нурмонов эса ўз мақоласида лингвистик нисбийлик ва лингвистик детерминизм назариялари ҳақидаги мулоҳазаларини баён этар экан, тил ва маданият алоқасига оид муносабатини ҳам билдириб ўтади. Олим лингвистик нисбийлик назарияси асосчилари Б.Уорф ва Э.Сепирнинг тил ва тафаккурнинг маданият шакли эканлиги ҳақидаги фикрларини эътироф этиш билан бирга тиллар ўртасида умумий томонлар ҳам бор эканлигини таъкидлаб, шундай ёзади: "Ҳар бир тилда халқнинг руҳи, миллий маданияти, ўзига хос дунёни кўриш, идрок этиш тарзи намоён бўлиш билан бирга, тиллар ўртасида образ яратишдаги шундай умумий жиҳатлар борки, булар умуминсоний тафаккур маҳсули сифатида юзага чиқади".

Проф. А.Нурмоновнинг фикрига кўра, тил ва маданият ўртасида алоқани тадқиқ этган олимлар 3 та гуруҳга бўлинади: "Биринчи йўналиш В.Гумбольдт, Э.Сепир ва Б.Уорф номлари билан боғлиқ бўлиб, улар тил ва тафаккур, тил ва маданият муносабатида тилни белгилловчи куч деб ҳисоблайдилар". Олим бу қарашни бирёклама деб ҳисоблайди. Жумладан, у шундай деб ёзади: "... номинацияга асос бўлган образ марказини идрок қилишда турли типдаги тилларда ўзига хос умумий жиҳатлардан ҳам кўз юмиб бўлмайди. Бу ҳам лингвистик нисбийлик назариясининг олами идрок

қилишда тилнинг роли устувор эканлиги ҳақидаги хулосаси бирёқлама эканлигидан далолат беради".

А.Нурмоновнинг фикрича, тил ва маданият муносабати ҳақидаги иккинчи нуктаи назарда бу икки ҳодиса ўртасидаги алоқа тамоман инкор этилади. Олимнинг қарашига кўра, ушбу масала ҳақидаги учинчи нуктаи назарда юқоридаги икки қарама-қарши фикрлар ўзаро синтезланади. Жумладан: "... тил ва маданият ўзаро боглиқ ва айни пайтда фарқли ҳодисалардир. Тил ва маданият муносабатида тилнинг роли катта. Ҳар бир халқнинг ўзига хос этномаданияти унинг тили орқали ифодаланади. Лекин объектив борлиқда ана шу этномаданият мавжудлиги учун у тилда ўз ифодасини топади. Демак, тил ва маданият муносабатида ҳам *объектив борлиқ- онг - тил* муносабати амал қилади".

Шунингдек, тилшуносолима Д.Худойберганова бу борада ўзининг "Матннинг антропоцентриқ тадқиқи" монографиясини яратди¹¹. У ўзбек тилидаги матнларнинг лингвокультурологик хусусиятларини ўрганишни очиб берди. Унда прецедент бирликлар ва лингвомаданий бирликларнинг матн яратилишидаги ўрни, ўхшатиш мазмунли матнлар, метафораларнинг матн яратилишидаги ўрни, жонлантириш асосида матнларнинг лингвокультурологик хусусиятларига алоҳида эътибор берилди.

Ёш тадқиқотчи Ё. Одилов ўзбек тилидаги энантиосемик сўзларга бағишланган тадқиқотида ўз эътиборини фразеологизмларнинг миллий-маданий хусусиятларига қаратиб, қуйидаги фикрларни баён этади: "Албатта, тилдаги ҳар қандай бирлик у ёки бу даражада миллий-маданий ўзига хосликларни намоён этади. Аммо шундайтил бирликлари борки, улар миллий-маданий инжаликларнинг бениҳоя бетакрор тимсолидир. Шу маънода фразеологизмлар миллат менталитети, маданияти, турмуш тарзи ҳамда узок йидлик кузатувларининг қабарик ифодасидир.»

¹¹Xudayberganova D. Matnning antroposentrik tadqiqi. Monografiya. - Toshkent: Fan., 2013.

Алоҳида таъкидлаш жоизки, кейинги йилларда лингвокультурология бўйича ўқув-услубий қўлланмалар яратиш ишлари амалга оширилди. Усмонова Ш.нинг "Лингвокультурология фанидан маърузалар курси" номли китоби ўзбек тилида мазкур соҳа бўйича яратилган дастлабки ўқув адабиёти ҳисобланади. Унда ушбу соҳанинг мақсади ва вазифалари, ўрганиш объекти ҳамда предмети, унга ёндош фанлар хусусида маълумот берилган, лингвокультурологиянинг энг асосий тушунчалари ёритиб берилиб, соҳага доир асосий илмий асарлар билан таништирилган. Бугунги кунда бу каби қўлланмаларнинг ғоят катта амалий аҳамиятга эга эканлиги шубҳасиз.

Хулоса ўрнида айтиш жомзки, она тилимизнинг мукамал талқинини яратишда юқоридаги каби лингвокультурологик таҳлил тамойилларини янада кенгайтириш, улардан самарали фойдаланиш бугунги ўзбек тилшунослигининг долзарб масалаларидан бири ҳисобланади. Зеро, тил ва маданият ижтимоим аҳамиятга эга бўлган ахборотни сақлаш, авлоддан авлодга узатиш, маданиятлараро мулоқотни юзага келтириш ва уни ривожлантириш хусусиятига эга бўлган ноёб ҳодисадир. Бунда у ҳам маданият маҳсули, ҳам унинг мавжудлигининг асосий шarti сифатида маданият кийёфасини белгиловчи, ворисийлигини таъминловчи омил вазифасини бажаради. Шу боисдан ҳам ўзбек тили тизими дунё тилшуносликларида етакчи парадигмалардан бири ҳисобланган антропоцентризм асосида тадқиқ этилиши лозим. Бу ўзбек тилшунослиги ривожини янада юқори поғонага қўтариши билан бирга тилимизнинг жамият, маданият, миллий менталитет ва руҳият билан узвийлигини кўрсатишга хизмат қилади.

Назорат учун саволлар:

1. Лингвокультурология қандай соҳа?
2. Антропоцентрик парадигма нима?
3. Тил ва маданиятнинг муносабатини тушунтиринг.
4. Ўзбек лингвокультурологияси ривожини ҳақида сўзланг.

4-МАВЗУ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯНИНГ ТАДҚИҚОТ ОБЪЕКТИ, ПРЕДМЕТИ, МАҚСАДИ ВА ВАЗИФАЛАРИ

РЕЖА:

1. Лингвокультурологиянинг тадқиқот объекти ва предмети.
2. Муқобилсиз лексика ва лакуналар.
3. Тилнинг паремиологик фонди.
4. Тилнинг фразеологик фонди.
5. Лингвомаданий бирликлар.

Таянч сўзлар: *муқобилсиз лексика, лакуна, мифологиялаштирилган тил бирликлари, паремиологик фонд, фразеологик фонд, ўхшатиш, стереотип, рамзлар, нутқ этикети, концепт.*

Замонавий лингвокультурологиянинг предмети турли кодлар – тил ва маданиятнинг ҳамкорлиги натижасида шаклланадиган лисоний белгилардир. Ҳар бир тил шахси айна ҳолатда маданий шахс ҳам ҳисобланади. Шунинг учун тил белгилари маданиятнинг «тили» ҳам ҳисобланади ват ил эгасининг миллий-маданий ўзлигини ҳам кўрсатиб беради. Шу асосда ўринда барча грамматик коидаларга бўйсунган тақдирда ҳам айрим «маданий тўсиқлар» бўлиши мумкинлигини айтиб ўтиш даркор. А.Вежицкой немис оркестрига дирижёрлик қилиш учун чақирилган бир инглиз дирижёри ҳақида қуйидаги воқеани келтиради: Бошида иш яхши юришмайди. Дирижёр бунинг сабаби инглиз тилида гапирганлиги ва немислар уни «ўзиники» сифатида қабул қилмаётганидан деб ўйлайди ва немис тилини ўрганишга интилади. Биринчи бўлиб устозидан қуйидаги гапни немисчага таржима қилиб беришни сўрайди: «Эшитинглар, менимча, мана бундок қилиб чалган яхшироқ». Таржимон ўйланиб қолади: «Аслида таржима қилса бўлади. Бироқ «мана бундай чалиш керак» деб кўя қолиш маъқулроқ».

Бундан чиқадиган хулоса шуки, маданий тўсиқ нутқ маданияти нормаларига билан ҳам боғлиқ.

Биз доимо маданият ҳақида бир нарсани билиш учун тил материалларини жалб қиламиз. Худди шунингдек, тил фактларини таҳлил қилиш учун маданий реалияларга мурожаат қиламиз. Хориж тилшунослигида маданий аргументациянинг ўрни ва салмоғи ўзгарди, айниқса когнитив семантикада. Тил бирлигини маданий контекстда таҳлил қилиш тилшунослик олдига бир қатор янги муаммоларни кўйди. Лингвокультурология алоҳида билимлар тармоғи сифатида ўзига хос вазифаларни бажариши керак, айниқса, куйидаги масалаларга эътибор бериши керак:

1) тил концептлари ташкил топишида маданиятнинг ўрни қандай?

2) тил бирлиги мазмунининг қайси қисмига «маданий маъно» бириккан бўлади?

3) сўзловчи ёки тингловчи бу маъноларни англаган ҳолда қўллайдиларми ва булар нутқ стратегиясига қандай таъсир қилади?

4) амалда тил эгасининг маданий-лисоний компетенцияси мавжудми? Унда матнга сингдирилган ватил эгалари томонидан англаган бўлиши керак. Маданий-лисоний компетенциянинг вақтинчалик ишчи таърифини ишлаб чиқамиз: у тил шахсининг нутқ ҳосил қилиш ва нутқ ижро қилишнинг табиий кўникмаларига эга бўлиши бўлиб, айниқса, маданият қоидаларини билиш муҳимдир. Буни исботлаш учун тил бирликларнинг таҳлил қилишнинг янги технологиялар керак;

5) уларнинг концептосфераси қанақа, маданиятнинг ифодаланиш ҳолатлари-чи? Бир маданият соҳиби ва кўп маданият соҳиблари томонидан ифодаланиши-чи?

6) бу фаннинг асосий тушунчаларини қандай тартиблаш лозим? Бу тартиб тил ва маданиятнинг ҳаракатдаги муаммоларини таҳлил қилиш билан бирга, мазкур парадигма – антропоцентриқ ёки антропологик парадигмадан ташқарида ҳам тушунарли бўлиши лозим;

Бу рўйхатни тўлиқ деб ҳисоблаш мумкин эмас. Уларнинг ҳал қилиниш ўз-ўзидан янги муаммоларни келтириб чиқаради. Мазкур юқори даражали ёки умумэпистемологик вазифаларни Р.М. Фрумкина барча фанлар учун тегиши деб ҳисоблайди.

Бу муаммоларни ҳал қилишда қўшимча қийинчилик тугдирувчи яна бир хусусият назардан четда қолмаслиги керак: тил бирликларининг маданий ахбороти имплицит характерда бўлиб, тил белгилари ортида яширинган бўлади.

Буларни идиомалар, иборалар, маталлар мисолида ҳам қузатсак бўлади.

В.Н.Телия тил бирликларининг миллий-маданий белгиларини табдил қилишнинг ўзига хос усулини таклиф қилади. Яъни уни тилнинг «ичидан» ички қузатувчи тарикасида таҳлил этиш керак. Масалан, colloquation (ажралмас бирикмалар)ни лингвокультурологик аспектда табдил қилиш модаллик, шунингдек, психологик омиллар билан боғлиқ бўлади.

В.Н.Телия таклиф қилган ушбу усулдан ташқари тил фактларини ташқаридан туриб ҳам таҳлил қилиш талаб қилинади.

Ҳозирги кунда лингвокультурологияни четлаб ўтган ҳолда тилшуносликда бирор ишни амалга ошириш қийин. Уни рад қилиш илмий жамият этосига мос келмайди.

Лингвокультурологик тадқиқотнинг объекти ва предметини тушунтиришга ҳаракат қиламиз. Барча ижтимоий фанларнинг умумий объекти инсон ҳисобланади. Бироқ ҳар бир фаннинг алоҳида предмети бор – инсон ва унинг фаолиятига тегишли бирор жиҳатдир.

Лингвокультурологик тадқиқотнинг объекти маданий ахборотнинг таржимони бўлган тилнинг ўзаро алоқаларини ўрганишдир. Бу объект бир қанча фундаментал фан – тилшунослик ва маданиятшунослик, этнография ва психолингвистиканинг туташган нуктасида пайдо бўлган.

Тадқиқот предмети эса тил бирликларидир. Бу бирликлар маданиятда символик, эталонлик, рамзий-метафорик аҳамиятга эга бўлиб, инсон

тафаккури фаолияти натижасида юзага келган. Шунингдек, архетипик ва прототипик мазмунга эга бўлиб, миф, афсона, расм-русум, фольклор ва диний матнлар, яна шеърӣй ва насрий бадий матнларда, иборалар, метафоралар, рамзлар ва паремияларда учрайди.

Шу тўғайли ҳам айнан бир лингвокультурологик бирликнинг ўзи бир неча семиотик тизимга мансуб бўлади. Расм-русум стереотипи маталга ўтиб, кейинчалик иборага айланади.

Баъзан биргина лингвокультурологик бирлик миф, матал ва иборалар таркибига сингиб кетган бўлади: бўри қадимги халқлар тасаввурида қароқчи, котил, қаллақесар сифатида гавдаланади. Туркий халқларда эса унинг бўйсунмаслик, эркинликка иштиёқи масаласи биринчи ўринга кўтарилган. Масалан, Маҳмуд Қошғарийнинг «Девону луғотит турк» асарида Афросиёбнинг ўлиmidан қайғуриб йиғлаётган беклар «бўри бўлиб улидилар» дейилса, «Кул тигин» битигтошида “қўшиним бўри каби эди”, - дейилади. Юсуф Хос Ҳожибнинг «Қутадғу билиг» асари 31-бобида бекнинг мардлиги бўрига ўхшатилади. Халқ тилида эса «махалланинг бўриси» каби метафоралар ишлатилади. Мақолларда «Бўрининг еса ҳам оғзи қон, емаса ҳам» каби тарздаги қарама-қарши фикрлар ҳам учрайди.

Тадқиқот объекти тушунчаси остида ҳар бири алоҳида лингвокультурологик бирлик бўлган бир неча предмет ётади. Биз булардан бир нечасини ажратиб кўрсатамиз, бироқ уларнинг миқдорини янада кўпайтириш мумкин. Улар:

- 1) лингвоўлкашуносликнинг предмети муқобилсиз сўзлар ва лақналардир, шунингдек, улар лингвокультурологиянинг ҳам предметиدير;
- 2) мификлашган тил бирликлари: архетиплар, мифологемлар, маросимлар ва инончлар, расм-русум ҳамда одатлар, улар тил бирликлари таркибига яхлитланган бўлади;
- 3) тилнинг паремиологик фонди;
- 4) тилнинг фразеологик фонди;
- 5) эталонлар, стереотиплар, рамзлар;

- 6) тилдаги метафоралар ва тимсоллар;
- 7) тилнинг услубий имкониятлари;
- 8) нутқ маданияти;
- 9) нутқ одоби соҳаси.

Кўрсатилган бирликлар гетероген йигинди бўлса-да, улар нисбатан «маданият ташувчиси» эканлиги тўғрисида тадқиқот объектига айланади.

Энди ҳар бирини алоҳида кўриб чиқамиз:

1. Лингвокультурологиянинг тадқиқот предмети сифатида лингвоўлкашунослик предмети бўлган **муқобилсиз сўз ва иборалар** олиниши керак, жумладан: шчи, каша, палов, учкўрғонда кўрмоқ каби.

Ўлкашунослик нуктаи назаридан фаркланиб турувчи манбаларга, масалан, рус классикларининг машҳур сўзлари (қанотли сўзлар): футлярдаги одам, оталар ва болалар каби; қақирликлар ва сиёсий хитоблар: тарих локомотиви, ҳосил учун кураш, эстафетани топширмақ кабилар ҳам киради. Булар махсус миллий иборалар ҳисобланади. Бироқ иборалар ҳамда метафораларда миллий бўёқнинг мавжудлиги миллий руҳиятни акс эттирувчи маданий бўёқ мавжуд дегани эмас.

Муқобилсиз лисоний бирликлар (Е.М.Верещагин ва В.Г.Костомаров фикрига кўра, 1980) муайян маданий ҳодиса учун ўзига хос белги бўлиб, улар тилнинг кумулятив (тил эгаси тажрибасини мустаҳкамловчи, йиғувчи) функцияси натижасидир. Унга сўзлашувчилар онгида мавжуд бўлган остбилимлар хазинаси сифатида қараш мумкин.

Тиллар ўртасидаги фарқлар маданиятлар ўртасидаги ноўхшашликлар билан алоқадор. Мазкур ҳолат асосан луғавий бирликлар ва фразеологизмларда яққолроқ намоён бўлади, зеро номловчи бирликлар нолисоний вазиятлар билан чамбарчас боғлиқ.

Номинатив бирликларнинг миллий-маданий ўзига хослиги фақат ноқобиллик эмас, **лақуналар** (муайян тилда бошқа тилларда мавжуд тушунчаларни ифода қиладиган сўз ва ифоданинг йўқлиги)да ҳам намоён

бўлади. Ю.А.Сорокин ва И.Ю.Марковина лакуналарни тилнинг семантик харитасидаги оқ доғлар деб атайди.

Шунингдек, реалиянинг ўзи ҳам миллийлик касб этади, уни атовчи сўз ҳам миллий-маданий қисмчаларга эга. Биз лингвокультурология предмети сифатида тил бирликларининг иложи борича кенг доирасини камраб оламиз. Оламни миллий маданий «ўзлаштириш» она тили воситасида юз беради. Биз олам хақида тилнинг концептуал тармоғидан фойдаланган ҳолда унинг бирликлари ёрдамида тафаккур қиламиз. Бошқачасига айтганда, биз тил томонидан тавсифланган доирадан чиқа олмаймиз (В.Гумбольдт). Шу туфайли, турли миллатлар концепт ҳосил қилувчи турлича воситалардан фойдаланган ҳолда, оламнинг миллий маданиятни акс эттирувчи турлича манзарасини шакллантирадilar. (Л.Вейбергер)

Шуни ҳам таъкидлаш жоизки тилдаги барча фарқлар ҳам лингвокультурология томонидан ўрганилавермайди. Чунки барча фарқлар ҳам маданий шартланган сабаб ва оқибатларга эга эмас. Бу фикрлар А.Вежбицкойнинг тадқиқотлари учун асос бўлиб хизмат қилган. Шунинг учун тил бирликлари маданий стереотип вазифасини бажарган ҳолат ва маданий предметни номлаган ҳолатни фарқлашимиз лозим. Бу икки ҳолат ҳам тилда маданият акс этишининг алоҳида икки жиҳати сифатида лингвокультурология предмети бўла олади. Бироқ иккинчи ҳолат асосан лингвоўлкашунослик томонидан ўрганилади.

2. Лингвокультурологиянинг предмети деганда **мифлашган тил бирликлари: тилдаги архетиплар ва мифологемлар, маросим ва инончлар, расм-русум ва одатларни** ҳам тушунамиз.

Ҳар бир фразеологизмда мифнинг тўлиқ ўзи эмас, мифологемлар акс этган бўлади. **Мифологема** миф учун муҳим бўлган персонаж ёки ситуация бўлиб, мифнинг «бош қахрамони» сифатида мифдан мифларга кўчиб юради. Мифнинг асосида эса архетип ётади. Архетип – индивидуал онгда исталган ўринда юзага чиқадиган ва маданиятга кенг ёйилган барқарор образдир. (С.Сендерович) Архетип тушунчаси дастлаб 1919 йилда К.Г.Юнгнинг

«Инстинкт ва мулоҳазасиз» мақоласида киритилган. К.Юнгнинг фикрича, барча одамлар муайян умумий рамзлар – архетипларни онг ости ҳолатида ҳосил қилиш қобилияти билан туғилган. Бу рамзлар туш, миф, эртак, афсона кабиларда намоён бўлади. К.Юнг архетипларда «жамоавий мулоҳазасиз ҳолда ифодаланувчи бирлик» ифодаланишини таъкидлайди. Бу бирлик шахсий тажриба натижасида эмас, инсонга ажодлар орқали мерос бўлиб ўтган бўлади. Архетип – инсон руҳида «гул каби» ўсувчи «психик тана аззоси». Замонавий фаннинг тасдиқлашича, архетип – бу мулоҳазасиз мавжудликнинг жуда ҳам чуқур даражасидир.

К.Юнгнинг генетик назарияси доирасида архетип ва мифология ўртасидаги мустаҳкам алоқа аниқланади: мифология – архетиплар омборидир. Шу тариқа бир куни архетип билан номланган тимсол жамоавийлик касб этади ва муайян халқ ва давр учун умумий ҳодисага айланади. Одатда наисбатан муҳим мифологик мотивлар барча даврлар ва халқларга тегишли бўлади. Инсон архетиплар оламига қай даражада асир эканлигини тасаввур ҳам қила олмайди.

Масалан, нон компонентли фразеологизмларни олайлик – *нон топмоқ, бировнинг нонини емоқ, нонини туя қилмоқ, нонини яримта қилмоқ* кабиларда нон архетипи ҳаёт, турмуш тарзи, фаолият тури, фаровонлик предмети ва тимсоли мақомига эга. Ноннинг ўз пешона тери, ўз қўл меҳнати орқали топилиши муҳимлиги кўриниб турибди. Акс ҳолда бундай салбий хусусият жамиятнинг тазйиқига учрайди. Бу ҳукмнинг остида ўзбек халқига хос бўлган миллий, диний, маънавий тамойиллар ётади. Нон шакли юмалоклиги унинг қуёш тимсолига боғлиқлигига, шунингдек, меҳмондўстлик, дастурхон атрофидаги инсонлар учун бир хил эътибор берилишига ҳам ишора қилади.

Қадимдан ўзбек халқида «бировнинг нони тешиб чиқиши», нон еб «нонкўрлик» қилиш эса кечирилмас хиёнат эканлиги таъкидланади. Нонни увол қилмаслик, ушоғини ҳам териб олиш, бешикка чақалоқ бошига нон қўйиш, кечаси яқка кетаётган одамнинг ҳамроҳ сифатида нон олиши, сафарга

кетаётган одамга нон тишлатиш каби одат ва маросимлар ҳам юкоридаги фактларни мустаҳкамлайди. «Авесто»да ҳам буғдойнинг сепилиши, униб чиқиши, ҳосил бериши, нон қилиниши девлар учун ҳалокат деб таърифланади. Бунда очлик, дангасалик, касаллик каби иллатлар дев сифатида, буғдой ва нон уларга қарши восита маъносида қўлланган.

Рус халқида ҳам янги туғилган чақалокни кўз тегмаслиги учун нон бўлаги устига қўйиш, меҳмонларни нон ва туз билан кутиб олиш, нонни куёшга қурбонлик сифатида, ноннинг ёвуз кучлардан ҳимоя қилиш кучига ишониш кўзга кўринади. «Нон-туз ёмонликка йўл қўймайди» мақолининг мантиқий давомида қабр бошига ҳам қирқ кун мобайнида нон-туз қўйиб кетадилар. «Нонимизни еган одам бизга ёмон кўз билан қарамайди, бизга қариндошга айланади» дейилганида ҳам ноннинг илоҳий кучига ишонч кузатилади.

Украинлар эса уй қуришдан олдин тўрт бурчагига буғдой сепиб қўйишган. Агар буғдой бузилмай яхши сақланса, уйни шу жойга қуришган.

Маросим. А.Н.Веселовский ўзининг «Тарихий поэтика» асарида маросимларнинг маданият ривожидagi эътироф этади, расм-русум ва мифлар ўртасида алоқадорликка эътибор бермайди. Замонавий фанда миф ҳамда расм-русумларнинг семантик жиҳатдан бирлиги, уларнинг бир ҳодисанинг назарий ва амалий томонлари эканлиги ҳақидаги нуқтаи назар кенг қулоқ ёзган. Исталган ҳаракат узвийликни йўқотса маросимга айланиши ва семиотик белгига айланиши мумкин. Маросимлар мифлар ҳамда расм-русумлар билан алоқадор К.Леви-Строс, Е.М.Мелетинский каби олимларнинг фикрича, мифлар расм-русум ва маросимлардан келиб чиққан. Маросим расм-русумдан фаркли равишда мурақаб тузилишга эга, вақт нуқтаи назаридан бир қанча босқичлардан иборат. У махсус қўшиқлар, ҳаракатлар, фоллар билан ўтказилади. Миф маросимларнинг келиб чиқишини далиллаб бериши мумкин.

Амалда ҳар қандай маросим ижодни намоён қилади ва рамзийлаштиради. Маросимлар муайян анъана асосида дунё тартиби

тамойилларини намоён қилади. Маросим кўп асрлик шартли-рамзий ҳамда муқаддас анъана ҳам ҳисобланади. У одатларга асосланади, инсонларнинг табиатга ва бир-бирига барқарор муносабатини ифодалайди; қадим замонларда ҳам маросимлар инсонларга ўзаро муносабатда бўлиш, ижтимоий тажрибаларни улашиш ва тарқатиш имконини берган, яшаш тарзини уйғунлаштириб турган, инсон шу жамоанинг аъзоси эканлигини эслатиб туради. Маросимлар туғилиш, никоҳ, ўлим, шунингдек, бешиккerti, худойи қабиларни ўз ичига олади.

Расм-русум – махсус тартиб, анъанавий усуллар асосида муайян вақтда амалга ошириладиган ҳаракатлар тизими бўлиб, инсон ҳаётини белгилаб берувчи жамоавий хотира механизмидир.

К.Лоренцнинг тасдиқлашича, расм-русумлар катта жамоага бириккан ҳайвонларда пайдо бўлиб, инсонларда табиий йўл билан юзага келган. Бу билан олим ҳайвонлар ва инсонларда расм-русумларнинг келиб чиқиш манбаси битта эканлигини таъкидлайди. К.Лоренц расм-русумларнинг учта асосий функциясини фарқлайди: 1) зўравонликни йўқотиш; 2) «ўзиники» бўлган доирани белгилаб олиш; 3) «бегоналар»дан узоклашиш. Ҳатто тилнинг ўзи расм-русумлардан келиб чиққан деган гипотеза ҳам мавжуд.

В.Тернернинг фикрича, расм-русумлар – умумий меъёрлар ва халқ кадриятларини қўллаб-қувватлашнинг муҳим воситасидир. Зеро, расм-русумларнинг мураккаб тизими рамзлар, таъсирланиш ва тасаввур билан боғлиқ. Улар эса инсон психикасининг етакчи туйғуларидир. Шу тарика инсталган ҳаракат узвийлигинини йўқотиб, семиотик белги бўла олса расм-русумга айланади.

В.Тернер ёзади: «Расм-русумлар ва рамзлар тизими шунчаки эпифеноменлар ёки чуқур ижтимоий ва рухий жараёнлар эмас, улар инсоннинг умумий аҳволига маълум даражада дахлдор бўлган онтологик кадриятларни ифодалайди. Расм-русумлар шаклларини ва рамзий ҳаракатлар сирини кашф қилиш, эҳтимол, маданий ўсишимиз учун фойдалидир». Расм-русумлар инсоният тархи ибтидосида инсонлар маданиятининг новербал

матни бўлган. Расм-русумлар хақидаги билимларнинг ўзи эса шахснинг маданий ва ижтимоий мавқеини аниқлаб берган. Ўзликни англаш бу даврларда кучсиз холда ривожланган ва деярли тўлиқ холда жамоага манфаатига сингдириб юборилган.

Расм-русумларни мифларни ифодаловчи театрлаштирилган ҳаракат сифатида, инсон ҳаёт фаолиятининг барча формаларига киритилган миф сифатида баҳоламаслик керак. Мифнинг оғзаки тарзда узатилиши ҳам расм-русумлардаги ҳаркатлар сингари жамоа аъзолари дунёқарашлари муштараклигини таъминлайди, ўзиники ва бегона нарсаларни фарқлайди. Расм-русумлар асосида юзага келган инсон тили белгилари семантикаси прототипик вазиятларни акс эттиши керак.

Расм-русумлар инсонларни табиат кучлари, жонлантирилган мифик буюмлар билан, яратувчи билан боғлаб туради; қадимий расм-русумлар эса ўзига хос ёмон кучлардан ҳимояланиш маросимидир. Масалан, бунга кўз тегишини олишимиз мумкин. Кўз тегишидан асраниш учун кўзга кўринавермаслик ёки кўзга карамаслик каби чоралар кўрилади. Ёмон кўз дунёнинг архетипик модели таркибига киради. У бошқа параллел оламга олиб боровчи эшик каби баҳоланади.

Кулги ҳам икки хил баҳоланади: эртақларда, мифларда қаҳ-қаҳ отиб кулиш девлар, ялмоғизлар, ёмон феълли парилар («Гулиқаҳқаҳ»)га хос сифат тарзида, сукут, овозсиз табассум эса пайғамбарлар, фаришталар, авлиёларнинг белгиси тарзида намоён бўлади. Рус эртақларидаги Ялмоғиз кулбасида кулиш табуси, юнон миф ва афсоналаридаги хурсандчилик ороллари, сув парилари, Ҳанс Кристиан Андерсеннинг «Қор маликаси» эртагидаги сеҳргар аёл боғи қабилар кулги салбий ҳаракат сифатида баҳоланишини билдиради. Бундан қуйидаги хулосани яшаш мумкин: қаерда кулиб бўлмайди? – жавоб: Ўлиқлар оламида. Ғарб халқлари мифологиясида жонсиз ёвуз рухлар ўзларини жонли кўрсатиш, инсонларни ҳалок қилиш учун ўзларини жонли кўрсатиб кулишлари ва адаштиришлари хақидаги инончлар кенг тарқалган. Сардиния оролларидаги қадимги халқларда

кексаларни ўлдириш маросими бўлиб, бу маросим вақтида кулиш расми бўлган. Мазкур одат сардон кулгиси (ажал қахқаҳаси) деган қанотли сўзнинг келиб чиқишига сабаб бўлган. Гомер кулгиси ибораси ҳам салбий бўёққа эга бўлиб, Олимп тоғларидаги илоҳларнинг базм вақтидаги кулгиси – момакалдирок маъносини билдирган. Ислом дини манбаларидан бўлган ҳадиси шарифларда ҳам қаттиқ кулги қалбни ҳалок қилиши, овоз чиқариб эснаганда эса Шайтон қах-қах отиб кулиши ҳақида фикрлар келтирилади. Доимий табассум орқали кишиларга яхши кайфият улашиш, ёлғон аралаштирмай чиройли ҳазил қилиш макталади. Турли маъракаларда, ибодат вақтида, дуо ўқиладиганида кулиш, бесабаб кулиш қаттиқ қораланиши ҳам шу жумлага киритилади. Ўзбек халқ шоири Ғ.Ғулломнинг «Сен етим эмассан» шеърисида ҳам «Бу ерда музлаган аждар халқумли... тўпларнинг қахқаҳаси йўқ» деганда қаттиқ кулги салбий бўёқ билан берилади.

А.А.Потебня кулгининг ижобий жиҳатларини ҳам топади. Украин алки эътиқодича, қора қарға болаларни нариги дунёга ўғирлаб кетишга ҳаракат қилади ва она агар боласини қулдира олса, бола онаси билан қолади. Бунда она ва бола кулгиси масалси юзага чиқади. Эртаси Ж.Родарининг «Қутбдаги гунафша» эртагида болаларнинг шўх-шодон кулгиси ҳаётнинг давомийлиги, ғам-қулфатнинг акси сифатида гавдаланади. Фарғона водийсида ҳам кулгисиз уй мазорга ўхшатилади. Жумладан, ҳажвчи Саид Анвар аскиячи Охунжон кизик билан боғлиқ қуйидаги воқеани келтиради: *Бир кун Охунжон қизикнинг қойхонадаги улфатлари қизикчининг бирорта гапига қулмасликка, уни мот қилишга келишиб олишади. Шундай қилишади ҳам. Шунда Охунжон қизик фотиҳа қилиб, ошдан туриб кетади. – Йўл бўлсин – дейишса, - Дунёга келиб, ҳечам ўликлар даврасида суҳбат қурмагандим – дейди қизикчи.*

Қайтариқлар. Т.В.Цивьян сўз орқали келтириладиган зарар – дуоибадни қайтариш учун бошқа сўз – қайтариқ келтириш кераклигини айтади. Бунда юрак тубидан сўзнинг қудратига инонч ётади. Қайтариқ ва қарғишлар ҳар бир халқнинг мифологияси ҳамда ёзма манбаларида учрайди.

Ҳинд эпоси «Махабхарата»да рожанинг 3 та хотини авлиёдан дуо олгани бориши воқеаси келтирилади. Авлиё салобат назари билан караганида улардан бири кўзини юмиб олади, иккинчиси кўрқиб оқариб кетади, учинчиси эса кўркмайди. Шунда авлиё уларнинг тугилажак фарзандлари бириники кўр, иккинчиси камқон, учинчиси кароматли бўлишини башорат қилиб дуо қилади. Шунингдек, асар давомида Панду ов қилиб юриб бир авлиёнинг қоплон суратида юрганини билмай, уни хотини билан қўшиб камондан отиб ўлдириб қилади. Ўлими олдидан эса авлиё унинг аёлларга яқинлашмаслигини дуоибад қилади, яқинлашса ўлим топишини айтади. Ҳомернинг «Илиада» достонида ҳам шунга ўхшаш ҳодиса мавжуд: юнонлар Қуёш худоси ибодатхонаси кохинининг қизини олиб кетишади, кохин совға-салом билан бориб ялинса ҳам, Менелай кизни беришни хохламайди. Шунда кохин уларни каттиқ қарғайди ва Аполлоннинг қаҳри келиб юнонлар устига ўлат юборади. Юнонлар кейинчалик кўзи очилиб, кохиндан тавба қилиб узр сўрашади. Мисрдаги фиръавнлар мақбараларида ҳам шу каби қарғиш тошлари топилгани, унда подшоҳлар руҳини безовта қилганлар тезда ўлим топишлари башорат қилинади. Олим Карнавон шу тарзда вафот этади. Бу каби мисолларни кўплаб келтириш мумкин. Жумладан, ҳадисларда ҳам уч кишининг дуоиси Тангрининг даргоҳида тўғридан тўғри қабул бўлиши айтилади: ота-онанинг, мусофирнинг, мазлумнинг. Шарқнинг буюк мутафаккири Жалолиддин Румий ҳам дуони майга ўхшатади. У дил тубида қанча вақт сақланса, шунча қувватли бўлади, дейди. Шу туфайли барча халқларда қарғишлар ва қайтариклар инончи кенг ўринга эга.

3. Лингвокультурологиянинг тадқиқот предметларидан бири – тилнинг паремиологик бойлиги ҳамдир. Дарҳақиқат, мақолларнинг аксар қисми миллий онги стереотипи ҳисобланади. Одатда мақол ва маталлар фольклористикада жанр сифатида ўрганилади. Тилшуносликда эса эндигина ўрганилмоқда. Прагматик нуқтаи назардан мақолларнинг мақсади қоришиқ хусусиятли. Биргина мақолнинг ўзида оғохлантириш, таъкид, тасалли,

маслахат, танқид, таҳдид кабилар жамланган бўлиши мумкин: Бой бойга боқар, сув сойга оқар.

Мақолларнинг барчаси ҳам лингвокультуроологиянинг предмети ҳисобланавермайди. Жумладан, бирор халққа, маданиятга тегишли бўлмаган, барча этнослар учун бирдек тегишли бўлган мақоллар шу қаторга киради. Мазкур фан тадқиқ доирасига кириш учун мақол бирор халқнинг тарихи, маданияти, турмуши, маънавияти билан чамбарчас боғлиқ бўлиши лозим.

4. Тилнинг **фразеологик бойлиги** ҳам халқ менталитети, маданияти ҳақидаги бой маълумотлар тақдим этади. Уларда халқнинг мифлар, одатлар, маросим ва расм-русумлар, маънавияти ҳақидаги қарашлари ўзгармай сақланган бўлади. Б.А.Ларин фразеологизмлар халқнинг дунёқарши, ижтимоий қурилиши, ўз даври идеологиясини акс эттиришини ёзганида ҳақ эди.

5. Эталонлар, стереотиплар, символлар.

Эталонларга қуйидагича мисол келтиришимиз мумкин: *итдай содиқ, буқадай бақувват, қордек беғубор, чўқадай семиз, нардек юшоқ, онадек меҳрибон, тундай қора*. Бу эталонлар нафақат миллий дунёқараш ва дунёни миллий англаш ҳамдир. Чунки фақат уларгина олам ходисаларининг миллий-типик ўлчаш самарасидир. Эталонлар воситасида олам образли ўлчанади. Эталонлар кўпинча барқарор ўхшатишлар тарзида кузатилади, бироқ инсоннинг дунёни ўлчаш борасидаги исталган тасаввуридир: *қулогигача ботмоқ, томоғига келмоқ, жондан севмоқ* каби.

Бир танганинг устида ўмбалоқ ошади иборасининг семантик структурасини таҳлил қилар эканмиз, В.Н.Телия айтганидек, танганинг ташқи белгисига эмас, балки унинг энг кичик қийматли пул бирлиги – эталони эканлигига гувоҳ бўламиз. Шу каби эталон сўзларни ўз таркибига олган фразеологизмлар тилни маданиятга яқинлаштиради. А.А.Потебня таъбирича, бу ерда рамз образга (эталонга) айланади ва тушунувчининг иродасини ўзига бўйсунтиради.

Шундай қилиб, эталон предметлар, ходиса ва объектлар хусусиятлари ҳамда сифатини баҳоловчи моддийликдир. У ижтимоий-руҳий босқичда меъёрий тасаввурни ифодалайди. У яширин таъсирга эга, танлов ва баҳолашга таъсир қилади.

Стереотип, эталондан фаркли равишда, оламда мавжуд бўлади ва фаолият, ахлоқни баҳолайди.

Ахлоқ стереотиплари расм-русумларга ўтиши мумкин. Фарқи шундаки, стереотипни амалга чиқаришда инсон нима максатда бу ишни бажараётганини англамаслиги мумкин. Расм-русумни бажаришда рефлексга таянилади. У ижтимоий муаммоларни ҳал қилишнинг бир усулидир.

6. Метафора ҳамда образлар ҳам лингвокультурология предметлари каторига киради.

Метафораларга алоҳида тўхталиб ўтамиз. Образлар сўзнинг маданият билан алоқаси ҳақидаги асосий ахборотни ифодаловчи тил бирлигидир. Одатда образлилик деганда тил бирлигининг предметлар ва ходисалар ҳақида кўринишли ва сезимли тасаввур беришини тушунамиз.

Образлиликнинг лингвистик категория сифатидаги хусусиятларини тавсифлар экан, С.М.Мезенин куйидагиларни қайд этади. Образлиликнинг барча шакллари – хоҳ лисоний, хоҳ нутқий бўлсин – мантиқий қурилишида 3 та компонент бўлади: 1) акс этган предметни гносеологик тушунчадан корреляцияловчи (фарқловчи) референт; 2) агент, ёки акс этган предмет; 3) асос, яъни предмет ва унинг аксланишининг умумий жиҳатлари, ўхшатишни келиб чиқадиган мажбурий борлик. Мазкур уч таркибий қисм эксплицит (ташки кўринишга эга) ҳолатда юзага чиқадиган лисоний образлилик воситаси ўхшатишдир: *Менинг ёрим гўзалликда ойга ўхшайди*. Ёрим – предмет; ой – онгдаги референт; гўзалликда – асос. Образлилик тил бирлигининг реал хоссаси бўлиб, онгимиз «манзара» ҳосил қилиш қобилиятига эга. Шунингдек, ғоявий образлар ҳам мавжуд, улар умумлаштирилган, мавҳумлаштирилган бўлиб, манзара ҳолатидагина мавжуд бўлади. Метафорик образлар ва фразеологик образлар лугатлардаги изоҳлаш

ёрдамида тавсифланмайди. Чунки бу ерда муаммо унинг маъносида эмас, **ички шакли**дадир. И.Бродский ички шаклни нарсаларнинг назар солиш орқали колдирилган изи деб таърифлайди.

Ички шакл тушунчаси дастлаб рус тилшунослигига 1892 йил А.А.Потебня томонидан киритилган. Кейинчалик XX асрнинг 20-30 йилларида Б.А.Ларин ва Г.О.Винокурларнинг поэтик нутққа бағишланган ишларида тараққи топди.

Сўзнинг ички шакли – сўзни ташкил килувчи морфемалар маъносидан юзага келадиган туб маънодир. Масалан, хис ва туйғу, махбуб ва севимли сўзлари бир хил маънони билдирса-да, ички шакли ҳар хил. Ички шакл сўз маъносини мотивлаштиради. Аммо бу шартланганлик тўлиқ эмас, масалан, оқсокол сўзининг ички тузилиши «оқ соколли» ва «кекса эркак» маъноларига ҳам уланиши мумкин.

А.А.Потебня ички шаклни «этимологик маънога яқин» деб билади. Ясама сўзнинг «яқин маъноси» уни ташкил этувчиларнинг маъноларидан келиб чиқади. «Узок этимологик маъно» эса сўз ўзаги мотивациясининг қайта тикланиши мумкин бўлган энг биринчи маъносидир.

Одатда, мутахассис бўлмаганлар учун вақт нуктаи назаридан бу маъно ёпиқ бўлади. Масалан, *олчок* сўзининг илк этимологик маъноси «жасур, эпли».

Шу тарика, ички шакл сўзнинг сўзловчи томонидан анланган маъноси ифода услубидир. У турли тилларда турлича ифодаланadi. Масалан, *қорағат* ўзбек тилида «ранг белгиси»га кўра номланган, рус тилида смородина «хид белгиси»ни ифодалайди, белорус тилида худди шу тушунча парэчи деб юритилиб, «по речи – дарё бўйи» - «ўрин белгиси»га кўра номланган.

А.А.Потебня сўзнинг ички шакли деганда унинг образини тушунади. Унинг фикрича, сўз макол, матал, топишмоқ каби инсоннинг тафаккурий ижоди натижасида юзага келган. Шунинг учун ички шаклни метафорадаги ўз маънога таққослайди. Ички шакл маданиятшунослар учун халкнинг дунёкарашини ўрганиш нуктаи назаридан кизикарлидир.

Сўзнинг семантик тараққиёти ички шакл хиралашishi, эсдан чиқиши мумкин, энантиосемик характерда бўлиб қолиши мумкин. Масалан, сиёх (кора) барча рангдаги бўёқларни билдиради. Бироқ шунда ҳам ички шакл ясама сўзнинг семантикасида яшайверади. Бу худди тилнинг тарихий хотираси кабидир, ижодкоргагина тушунарли, предметнинг кечаги кўриниши, у бугунги тушунча соясида қолиб кетган (Н.Б.Мечковская). Луғавий маъно билан боғланган холда ички шакл оламни сўз орқали англашнинг алоҳида стереонусхасини яратади. Ички шакл асосида юзага келган ассоциациялар ва маъновий бўёқлар, коннотациялар денотатдан кўра миллий-маданий ўзига хосликка эга.

7. Лингвокультурологиянинг тадқиқот предметларидан бири турли тилларнинг **услубий тармоқларидир**, улар турли шаклларда юзага келади. Айрим тилларда диалектал фарқлар кучли бўлса, айрим тилларда шевалар ўртасида фарқлар унча сезилмайди; айрим тиллар услубий фаркланиш эндигина бошланган бўлса, айримларида бу масала анча чуқур ва кенг.

Адабий тил ва ноадабий тил қатламлари шакллари жамиятнинг маданий тарихи ҳар бир босқичини аниқлаб беради: ёзув тарихи, мактаб таълими, адабиёти, дунёкараши, унинг маданий-ғоявий симпатиялари сингари.

Халқ маданиятининг меъёрий-услубий тармоқларга таъсири унинг луғат таркибига таъсирига нисбатан билвосита ва чуқур муносабатларга эга.

8. Нутқ маданияти ҳам лингвокультурологиянинг муҳим предметларидан биридир. А.А.Леонтьев ёзади: «Нутқий мулоқотнинг миллий-маданий ўзига хослиги мазкур жамиятда мулоқотнинг усуллари, функциялари, ташкилланишидаги фарқлар, омиллар тизими ҳақидаги тасаввурларимиз билан боғлиқ. Бу омиллар жамоанинг шаклланишининг турли босқичларига асосланади, турлича табиатга эга бўлади, бироқ жараёнда ўзаро боғолик равишда иштирок этадилар. Бу омиллар асосан лионий, психолингвистик ва умумпсихологик омиллардир». Шунингдек, А.А.Леонтьев қуйидаги омилларни ажратиб кўрсатади:

1) маданий анъаналар билан боғлиқ омиллар (мулоқотнинг рухсат этилган ва таъқиқланган типлари ва шакллари, шунингдек, мулоқотнинг стереотипли шакллари)

2) ижтимоий ҳолат ва мулоқотнинг ижтимоий вазифалари билан боғлиқ омиллар (махсус ишлатиладиган «тил»чалар, мулоқотнинг этикет шакллари);

3) этнопсихология билан тор маънода боғлиқ бўлган омиллар (турлича фаолият турлари ва руҳий жараёнлар воситасида);

4) денотациянинг хос хусусиятлари билан боғлиқ омиллар;

5) мазкур жамоа тилининг хос хусусиятлари билан боғлиқ омиллар;

Тадқиқотлардан маълум бўлишича, ҳар бир маданиятда инсонлар ўзларининг ижтимоий ролига қараб мулоқот жараёнида ўзини қандай тутиш тасаввурлари орқали ахлоқларини назорат қилиб борадилар.

9. Мулоқот хулқи ҳам лингвокультурологиянинг муҳим предметларидан биридир (Формановская). Бу тушунчани О.Мандельштам «маданий ёқимлилик ижод қилиш» деб атайди.

Мулоқот хулқи – бу инсонлар нутқ маданиятининг ижтимоий буюртирилган ва маданий-специфик қоидалари бўлиб, инсонларнинг ижтимоий ва руҳий мавқеи, расмий ва норасмий мулоқот шароитларидаги роли ва шахсий муносабатлари билан боғлиқ бўлади. Э.Берннинг фикрича, мулоқот хулқи – мулоқотнинг миллий-маданий таркибий қисмидир. Ахлоқий муносабатлар – универсалия ҳисобланиб, уларнинг юзага чиқиши миллий хосланган бўлади. Шу туфайли ҳам лингвокультурологияда ўрганилади. Мулоқот хулқи стандарт ва стереотип шаклда кўриниб, ёпиқ системага ўхшаса ҳам, мулоқот хулқининг бузилиши инсон ва инсоният учун кўзда тутилмаган оқибатларни олиб келиши мумкин. Н.И.Формановский фикрича, коммуникатив ҳақиқат самимийликдан кўра кадрлирокдир.

Шу тариқа лингвокультурология жонли мулоқот жараёнларини ҳам тадқиқ этади.

Юқоридаги берилганлар рўйхатини тугал ва тўлиқ деб баҳоламаймиз.

Назорат учун саволлар:

1. Лингвокультурологиянинг тадқиқот объекти нима?
2. Лингвокультурологиянинг тадқиқот предметиға нималар киради?
3. Муқобилсиз лексиканинг лингвокультурологиядаги аҳамиятини тушунтиринг.
4. Лакуна нима? У қандай жараёнда юзага чиқади?
5. Тилнинг паремиологик фонди нималардин иборат?
6. Лингвомаданий бирликларға нималар киради?
7. Стереотип нима?
8. Нутк этикетининг маданият учун аҳамияти нималардан иборат?
9. Лингвокультурология алоҳида билимлар тармоғи сифатида қайси масалаларға эътибор бериши керак?
10. Маданий-лисоний компетенция нима?
11. В.Н.Телия тил бирликларининг миллий-маданий белгиларини табдил қилишнинг қандай усулини таклиф қилади?
12. Коллокациялар нима?

5-МАВЗУ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯНИНГ МЕТОДОЛОГИЯСИ В МЕТОДЛАРИ

РЕЖА:

1. Метод ва методология тушунчаси.
2. Фалсафий методология. Умумфан методологияси. Хусусий методология.
3. Лингвокультурология соҳаси методлари: лингвистик, культурологик, социологик ва этнографик методлар.
4. Ж.Лакоффнинг метафорани таҳлил қилиш методи.
5. Психосоциокультурологик эксперимент. Ассоциатив эксперимент. Матнларнинг лингвокультурологик таҳлили

Таянч сўзлар: *метод, методология, фалсафий методология, умумфан методологияси, хусусий методология, лингвистик метод, культурологик метод, социологик метод, этнографик метод, Ж.Лакофф, метафора, психосоциокультурологик эксперимент, ассоциатив эксперимент, лингвокультурологик таҳлил.*

Илмий билиш илмий тадқиқотнинг усули ёки билишнинг йўли ҳисобланиб, юнонча "методис" сўзидан олинган бўлиб, метод деб юритилади, шунинг учун услубиятни - методлар ҳақидаги таълимот - методология деб тушунамиз. *Методология* - билимнинг илмий методлари ҳақидаги таълимот, шунингдек айрим фан тармоқларида қўлланиладиган методлар мажмуи ҳисобланади. Агар қатойи бажариш тартибида берилса, унда методика деб юритилади.

Илмий билиш методларини фалсафада уч турга бўлиб ўрганилади:

1. Илмий билишнинг энг умумий методи.
2. Илмий билишнинг эмперик даражасига оид умумий илмий методлар.

3. Илмий билишнинг назарий даражасига оид умумий илмий методлар

Илмий билишнинг энг умумий методи, тадқиқотчиларнинг ҳар қандай онгли амалий ва назарий фаолиятида, ҳамма ва ҳар қандай илмий тадқиқот соҳасида қўлланилса, *илмий билишнинг эмперик даражасида* эса қўпчилик ёки бир гуруҳ фан соҳаларида қўлланилади ва охиригиси, *назарий даражаси* асосан илмий билишнинг назарий босқичида қўлланилади.

Ҳозирги вақтда тарихий ўзининг ҳақиқатлигини илмий тадқиқотда самаралилиги билан ажралиб турган қуйидаги усуллар, методлар мавжуд: кузатиш ва эксперимент, анализ ва синтез, индукция ва дедукция, умумлаштириш, абстрактлаштириш ва конкретлаштириш, тарихийлик ва мантикийлик, идеаллаштириш, моделлаштириш.

Кузатиш ва эксперимент методларида кузатишда ҳаракат ўзгариши ва ривожланишидаги маълум объектни табиий шароитда у қандай бўлса, шу ҳолича диққат билан белгиланган вақт ичида маълум мақсад асосида кўздан кечириб борилса, эксперимент шароити сунъий яратилади. Изланувчи субъект тадқиқот объектига аралашмай, таъсир кўрсатмай ўрганса, бу кузатиш усули ҳисобланади. Кузатишнинг қай даражада бўлиши қўйилган мақсаднинг аниқлигига, кузатилаётган нарса ҳодисалар ҳақида олдиндан билишга эга бўлишига боғлиқдир. Кузатиш асбоб ёки асбобсиз олиб борилиши мумкин. Чунки, асбоб кузатиш доирасини кенгайтиради, идрок қилиш қобилиятини кучайтиради. Кузатиш вақтида олимнинг фаолияти икки хил: актив ва пасив бўлади, яъни объектга нисбатан пасив бўлса, кўзатиш жараёнини ижодий ташкиллаштирилишида активдир. Экспериментда тадқиқотчи ўз ўрганиш объекти актив таъсир қилиши, кузатишининг боришида аралашини, яъни ўзгартириши мумкин.

Эксперимент - тажрибада синаб кўриш орқали фанда ҳодисаларни билиш фаолиятида тадқиқ қилиш, ўрганишдир. Бунда субъект объектга мақсадли фаол таъсир кўрсатади, ўзгартиришлар, сунъий шароитлар яратади, ўзини қизиқтирган томонларни ўрганади. Бу усул изланувчига табиий

шароитда кузатиш орқали ҳосил қилиш мумкин бўлмаган билимларни олиш имкониятини беради. Кузатиш, такқослаш, ўлчаш эксперимент билан узвий боғлиқдир. Кузатиш ва эксперимент асосида ҳосил қилинган факт ва маълумотлар эса ўз навбатида тадқиқотчидан назарий билишнинг индуктив ва дедуктив методлари билан чамбарчас боғлиқдир.

Индуктив ва дедуктив методларда тадқиқотчи ўз тафаккурида текшираётган предмет ёки ходисалар тўғрисидаги бир қанча фикрлардан, улар ҳақидаги айрим билимлардан умумийроқ билимларни ҳосил қилади. Илмий билишда индуктив метод билан ҳосил қилинган билимлар доимо дедуктив усул ёрдамида текширилади. Дедуктив метод, усул ёки дедукция - бу билиш жараёни фикрида умумий билишлардан тузий, қисман билимга келиш тушунилади. Индукция - айрим фикрий билишдан, умумий ҳулосалар чиқаришга қўлланилса, дедукция эса, умумийликдан хусусийликга мантикий олиб боради. Индукция усулида нарса ва ходисаларнинг сабабий боғланишларини текширади, қонуниятлар очилади, тушунчаларни пайдо қилади. Фандаги назариялар дедуктив усул натижасида юзага келади, бу усул асосан доимий материаллар тўплаш натижасида уларни чуқур ўрганиш, системага солишда қўлланилади. Индуктив ва дедуктив усуллар бир-бири билан диалектик боғлангандир, улар бир-бирини тўлдиради. Шунинг учун, уларни бир-бирига қарама-қарши ёки ажратиб қараш мумкин эмас. Мақсадга мувофиқ, шуни таъкидлаш керакки, бу икки усул ҳам фанда самарали кенг қўлланилишини, ундаги етарли даражада ҳақиқий билим гипотеза формасида, назария, илмий қонунлар ва системалар, таърифлар, турланишлар билан белгиланади.

Умуман, индукция ўзининг илмий ахборотларни жамлаши билан, дедукция уларни бўллаши билан ажралиб турсада, бу икки мантикий усул аввалам бор анализ ва синтез усулларига боғлиқ ва унга суянади.

Анализ ва синтез, индукция ва дедукцияга нисбатан анча аниқ (реал) ўрганилаётган нарса ва ходисаларга, фикрга бўлган фандаги муносабат ҳисобланади.

Анализда нарса ва ходиса, фикр, майда бўлақларга, яъни элементларга бўлинади ва улар ўртасидаги боғланишлар, ўзаро муносабат ва таъсирлар ўрганилади. Бу ажратилган қисмларни кейинчалик синтез қилиш учун ҳам анализ қилинади. Анализ усули, айниқса, бизни ўраб турган дунёнинг мураккаб нарса ва ходисаларини ўрганиш ва билишга қўл келади.

Илмий билишда анализ турли формаларда, яъни нима ва қандай мақсадда бўлишлиги билан фаркланади ва куйидаги формаларда бўлиши мумкин: предметни бир бутунлигидан қисмларга бўлақлаш; унинг тузилиши, функцияси ва шу қисмларнинг бир бутунликдаги боғлиқлигини ўрганиш; предметнинг хусусияти, тамойилларини ажратиб, улар орасидаги муносабатни ўрганиш; кўп предметларни, кўп майда предметлар ва гуруҳларга бўлиши ва ҳар бир элементнинг кўпликдаги ўрнини аниқлаш, шулар орасидаги муносабатни ўрганиш.

Ҳар қандай анализ ўзининг синтези билан тўлиқ бўлади ва улар бир-биридан ажралмас ҳисобланади. Синтез анализнинг натижаларига суяниб, нарса ва ходисаларнинг бир бутун сифатини ўрганади. Синтез- анализ натижасида фикран бўлинган элементларни қайтадан тиклаш, уларни бирлаштириш, илгариги яхлитлигини фикран вужудга келтириш усулидир.

Агар анализ тадқиқотда тайёргалик кўриш босқичи ҳисобланса, синтез уни яқунлайди. Улар натижасида умумий тушунча, муҳокамалар таркиб топади, улар ёрдамида муайян қонуниятлар аниқланади, шаклланади. Олимнинг ҳақиқий устабуронлиги шундаки, анализ олинган ахборотлардан, оқилона янгиликни аниқлаб ундан бу янгиликни синтез қилиб ўз ижодий фаолиятини бойитишдир. Албатта, бундай ижодий жараёнда, изланувчининг мавҳум- тасаввур абстракция қобилияти кучли бўлиши талаб этилади.

Умумлаштиришида- тадқиқот олиб бораётган бир қанча предмет ёки ходисалар бир бутун ҳолатга келтирилиб фикрланса, *абстрактлашида*- шу предмет ёки ходисаларга хос бўлган томонларини, хусусиятларини ва хоссаларини эътибордан соқит қилиб, тадқиқот учун зарур бўлган билиш ёки хусусиятини миф ҳолатига келтиради.

Конкретлаштиришда эса, умумлаштириш ва абстрактлашдаги саклаб қолинган олдинги бутун белги ва хусусиятларни яна предмет ёки ходисалар билан боғлаб, шу предмет ёки ходиса ҳақида аниқ бир филер ҳосил қилишидир. Абстракциялаш усулининг қўлланилиши натижасида иқтисодий назарияда, товар, бозор, баҳо, ишлаб чиқариш усули, ишлаб чиқариш кучлари, ишлаб чиқариш муносабатлари, конкуренция, фойда ва шунга ўхшаш кўпгина тушунчалар яратилган. Худди шундай абстракция табиий фанларда, техникавий ва гуманитар, ижтимоий фанларда ҳам жуда кенг қўламда қўлланилади. Умумлаштиришдан абстрактлик (махумлик)ка ва ундан аниқликка ҳамда аниқликдан умумлаштириш орқали яна мавхумликка томон бориш билишнинг умумий усулидир.

Тарихийлик ва мантиқийлик усулларида агар, тарихийлик- бу ўрганилаётган ходисанинг пайдо бўлиши, ривожланиши ва емирилиши жараёнларидан ва унинг тарихий жараёнларга бошқа воқеаларни ҳам алоқадорлиги кўзда тутилса, мантиқийликда эса ана шу тарихийликнинг умумлашганлиги, абстраккланганлиги, аниқлашганлигининг ифодасидир. Умуман олганда, тарихийлик- бирламчи, мантиқийлик иккиламчиликдир. Билиш ва ижодиётнинг яна бир усули бу- формаллаштириш ва моделлаштириш ҳисобланади.

Формаллаштириш- бу изланаётган объект ёки ходисаларнинг маълум аниқлик томонлари, хосса ва хусусиятларнинг мазмуни мавхумлаштириб, уни маълум абстракт ифода, формула ёки схемалар билан ифодалашдир. Бундан оралик муносабат, боғлиқлик маълум ифодада белгиланади. Формаллаштириш усули ўз навбатида моделлаштириш билан чамбарчас боғлиқдир. Фанлар тарихида аналогиянинг энг самарали бутун бир фанларнинг илмий билиш жараёнининг яна бир қарра юқори даражада кўтарган маъсули бу-моделлаштириш усули ҳисобланади.

Моделлаштириш- ўрганилаётган объектга тузилиши ёки функциясига кўра унга ўхшаш, лекин унинг ўзи эмас, унинг нусхасини яратиб, шу нусха орқали ҳақиқий объектнинг тегишли хосса ва хусусиятларини ўрганишдир.

Модел- (лотинча нусха намуна дегани)-шартли образ схема маъноларини билдирса-да, илмий билишда қайсики предмет ёки ҳодисани бевосита, асл нусхаси- оригиналида ўрганиш иложи бўлмаган пайтда унинг оригиналида ўхшаш, унга мос моддий ёки фикрий нусхасини ясаб, шу нусха (модел) асосида оригинални ўрганиш усулини англатади. Масалан, ҳозирги замон иқтисодий назариясида Америка, Швед, Япон моделлари ёки «Шарк йўлбарслар» модели (Гонконг, Сингапур, Тайван, Шимолий Корея) қўлланиб келиняпти. Худди шунингдек, мустақилликка эришганимиздан сўнг, биз Биринчи президентимиз бошчилигида ишлаб чиқилган ва ҳозирда ҳаётда ўз тадбиқини топаётган бозор иқтисодиётига ўтишнинг "Ўзбекча иқтисодий модели" ҳисобланади. Бунинг асосида ижтимоий йўналтирилган бозор иқтисодиёти, давлатнинг бош ислохотчилиги, бозор иқтисодиётига босқичма-босқич эволюция йўли билан ўтиш, бунда биринчи ўринда Ўзбекистон халқининг социал муаммоларини биринчи ўринда қўйишдир. Умуман билиш ва ижодиётда юқорида қайд этилган усуллардан, келиб чиққан ҳолда турли хилдаги усуллар тадбиқ қилинаяпти.

Бунда жуда кенг тарқалган, инсоният тарихида муҳим кашфиётларга олиб келгани бу синаш ва хато қилишидир. Албатта, бу усулнинг унумдорлиги жуда паст бўлса ҳам жуда аввалдан, кўп тадқиқотчилар қўллаб келишган. Ижоднинг усулини яна бир муаммосидан бу мотивация (уйғониш) ҳисобланади. Мотивация уч хил талабдан: биологик, социал ва идеаллашганликдан келиб чиқади. Биологикда масалан, кучни ҳар томонлама тежаш принципи, ижтимоий мотивацияга: моддий рағбатланиши, ҳурматда ва обрў-эътибор олиш, бўлиш талабидан ва идеаллашган энг кенг маънодаги талаб мотивацияси ҳисобланади. Илмий ижодиётда, айниқса уч хил ўйлов: мантикий (келажакни фақат мантикий ўзгаришлар билан аниқлаш), критикалаш (танқидий) бўлган билишнинг камчиликга ўзгариши лозимлигини аниқлаш ва ижодий (янгилигини топиш)га бўлинади. Ижоднинг активлигига ўйловнинг психологик энергияси жуда катта таъсир этади. Унга айниқса, қуйидагилар салбий таъсир этади: ўйловнинг ҳар томонлама

эмаслиги, одат кучи, қисқача тажрибавий ёндошиш ўта махсус мутахассислик, авторитетларнинг таъсири, танқиддан қўрқиш, мувоффақиятсизликдан қўрқиш, ўта ўз-ўзини танқид қилиш ва дангасалик.

Илмий техник ижодда яна қуйидаги эвристик усуллар мавжуд:

1. Майдалаш ва бирлаштириш.

2. Кераклисини қолдириб, қолганини чиқариш.

3. Инверсия усули (бўлган шароитга, бўлган қарама-қаршисини ишлатиш).

4. Бошқа ўлчовга ўтиш.

5. Универсаллик.

6. Зарарни фойдага айлантириш усули.

7. Ўз-ўзига хизмат усули.

Булардан ташқари, эвристик услубларда идеаллаштириш, аналогия ва бошқалар ҳисобланади.

Илмий тадқиқотда қўплаб ишлатиладиган аналогия усули амалиётда:

1. Тўғридан-тўғри аналогия.

2. Символлик аналогия.

3. Шахсий аналогия.

4. Фантастик аналогия ҳисобланади.

Илмий-техникавий ижодда энг кўп тарқалгани анализ (таҳлил) услуби ҳисобланади. Шу услуб бўйича ижодий тадқиқот қуйидаги босқичларга бўлиши мумкин:

1. Жамиятнинг техникавий талаби ва техникавий камчилигини таҳлили.

2. Вазифа системасини таҳлили ва аниқлик вазифасини танлаш.

3. Техникавий системани таҳлили ва унинг моделини ишлаб чиқиш.

4. Техникавий вазифа шартларини таҳлил қилиб қайта ишлаб чиқиш.

5. Ихтиро қилиш вазифасини, шароитини формулировкаси.

6. Ечим ғоясини излаш.

7. Янги техникавий ечимнинг синтези.

Хулоса қилиб айтганда, илмий тадқиқот методлари тадқиқотнинг қайси босқичда эканига қараб танланади.

Фалсафа методологияни назарий ва амалий фаолият юритишнинг усули ва тамойиллари тизими сифатида таърифлайди.

Методология назариядан фарқли равишда янги билим бермайди, концепциядан фарқли ўларок амалиёт учун асос бўла олмайди.

Бироқ фаннинг таракқиёти учун жуда ҳам зарурий бўлган элементларни ривожлантиради. Методология фанни ривожлантириш концепциясидир, концепция эса – назариядан амалиётга ўтиш методологиясидир.

Методология билан чамбарчас боғлиқ тушунча метод ҳисобланиб, ўрганилаётган ҳодисага алоҳида ёндашувни талаб қилади. Шу туфайли ам метод доимо тизим шаклида мавжуд бўлади. Унинг ўзига хослиги тадқиқот объекти ва мақсадига қараб белгиланади. Ҳар бир метод маълум даражада умумфалсафий назариялар билан боғланган бўлади.

Барча фанларнинг, жумладан, лингвокультурологиянинг методологияси уч босқични ўз ичига олади: фалсафий, умумилмий ва хусусий методология.

Фалсафий методология – энг юқори босқич бўлиб, унда қондалар, диалектик тамойил ҳамда категориялар муҳим ўринга эга.

Булар умумийлик ҳамда зидлик қураши қонунияти, микдордан сифатга ўтиш қонуни, инкорни инкор этиш қонуни, умумийлик ва хусусийлик, алоҳидалик қонунияти, тасодиф ҳамда эҳтиёж қонунлари қабилардир.

Умумилмий методология ҳодисани ўрганишга мўлжалланган барча фанлар тамойилларининг умумлашмасидир. Улар қузатиш, тажриба, моделлаштириш, интерпретация қабилардир. Умумилмий методология фаннинг ривожланиши билан ўзгариб боради, натижада янги методлар билан бойинди, эскилари сезиларли тарзда қайта шаклланади.

Хусусий методология – аниқ фанга хос методологиядир.

Лингвокультурологиянинг методлар тил ва маданиятнинг ўзаро муносабатларини таҳлил қилишда қўлланадиган аналитик усуллар ва амаллардир. Мазкур фан билимнинг интегратив соҳаси бўлгани учун ҳам маданиятшунослик, тилшунослик, этнолингвистика, маданий антропология каби соҳаларга оид умумий билиш методлари қўлланади.

Лингвокультурологик таҳлил жараёнида методлардан бири танлаб ишлатилади. Ҳар бир метод ўз қўлланиш соҳасига эга. Замонавий фан аксиомасига кўра ҳар бир методнинг қўлланиш долираси чегараланган.

Тил ва маданият биргаликда ривожлангани учун уларнинг табиати, функциялари ва генезисини бирор бир метод ёрдамидагина тушунтириш қийин бўлади. Шу туфайли ҳам бирбирини тўлдирувчи ва давом эттирувчи бир нечта методлардан фойдаланиш мақсадга мувофиқ.

Мазкур фанда лингвистик, шунингдек, маданиятшунослик ва жамиятшуносликка оид методлардан самарали фойдаланиш мумкин. Жумладан, контент таҳлил, фрейм таҳлил, нарратив таҳлил (В.Пропп), дала этнографияси методлари (тавсифлаш, таснифлаш каби), психология ва социологияда қўлланадиган очиқ интервью олиш, Н.И.Толстой мактабига хос маданиятни лингвистик реконструкция қилиш; шунингдек, материалларни этнографиянинг анъанавий методлари, тил эгалари муҳим ахборот манбаси вазифасини бажарадиган амалий-когнитив лингвистика усуллари қўлланади.

Мазкур методлар ўзаро бир-бирини тўлдиради, нагизада мураккаб объект – тил ва маданиятнинг муносабатини очиқ беради. Ж.Лакофф томонидан таклиф қилинган метафораларни таҳлил қилиш методи тушунтириш вазифасига кўра қатта қучга эга бўлиб, тил ва маданият муаммоларини ҳал қилишда муҳим аҳамият касб этади. Метафораларнинг когнитив назарияси нега айрм чет идиомалари осон тушунилади, тез ўзлаштирилади, айримлари эса аксинча. Мазкур метод киёсланаётган тиллардаги когнитив шартланган номувофиқликни аниқлаш имконини беради.

Бундай фарқ бирор халқ томонидан олам қисмларининг хусусиятлари ҳақидаги ўзига хос тафаккури ҳақида маълумот беради.

В.Н.Телия маънонинг макрокомпонент моделини лингвокультурологик тавсифлаш усулини илгари суради. Бу моделнинг етти ўлчамли жиҳати қуйидаги маълумотлар базаларини камраб олади: пресуппозиция, денотация, белнинг мотивацион асоси, эмоционал ва эмотив баҳо, белгининг қўлланиш шароитини баҳолаш каби. Ҳар бир база жараёни таҳлил қилувчи руҳий-аклий тузилмани кўрсатиб берувчи когнитив оператор томонидан киритилади, Бундан ташқари, психосоциомаданий тажрибаларнинг лингвокультурологик тавсифидан ҳам фойдаланиш мумкин.

Турли типлардаги тайёр матнларни кенг қўллаш ҳам самарали. Чунки тил бирликлари таркибидаги маданий ахборот лисоний мазмун учун ўзига хос хусусият саналади.

Матнларнинг лингвокультурологик таҳлили ҳам маданиятнинг асл сақловчилари ҳисобланади. Инсонни маданиятга оғдириш ҳам «бегона» матнларни ўзлаштириши натижасида юз беради. Дунёнинг жуда кичик элементи бўлган матн (китоб) ўз ичига дунёни сиғдира олади, ўзи оламга айланади. Шунинг учун матнларни герменевик парадигмада таҳлил қилиш муҳим. Бу ерда турли метод ва тадқиқ усуллари қўлланади – интерпретацион методдан тортиб то психолингвистик методгача.

Рус тилшунослигида В.А.Маслованинг дарслигида лингвокультурологик тадқиқотларнинг замонавий йўналишлари тавсифланади, методологик асоси яратилган. В.В.Воробьевнинг «Лингвокультурология: теория и методы» [Воробьев 1997] номли тадқиқоти гумбольдтчилик назарияси асосига қурилган бўлиб, тилда ўз аксини топган маданиятни ўрганиш Сепир-Уорф гипотезаси асосида амалга оширилган, Л.Вайсбергер терминларидан фаол фойдаланилган эди.

Тадқиқотда лингвокультурология лингвоўлкашунослик соҳасининг назарий асоси сифатида тадқиқ этилади, соҳага “тил ва маданият муносабатлари ва алоқаларини тилни вазибаларида текширувчи ва бу

жараёни тизимли методлар ва замонавий йўналиш, маданий қоидаларга кўра бирликларнинг лисоний ва нолисоний (маданий) мундарижасига жамлаб, бир бутун тизими сифатида ақс эттирувчи комплекс билимлар мажмуи” деб таъриф беради. [Воробьев 1997: 36-37].

Савол ва топшириқлар

1. Метод ва методология тушунчаларини фарқланг.
2. Лингвокультурология соҳаси қандай методлардан фойдаланади?
3. Лингвистик, культурологик, социологик ва этнографик методларнинг ўзаро бир-бирдан фарқини айтинг.
4. Ж.Лакоффнинг метафорани таҳлил қилиш методига изоҳ беринг.
5. Психосоциокультурологик эксперимент нима?
6. Ассоциатив эксперимент моҳиятини тушунтиринг.
7. Матннинг лингвокультурологик таҳлили қандай амалга оширилади?

6-МАВЗУ: ЛИНГВОКУЛЬТУРОЛОГИЯНИНГ АСОСИЙ ТУШУНЧАВИЙ-ТЕРМИНОЛОГИК АППАРАТИ

РЕЖА:

1. Лингвокультурология тушунчаларининг талкини.
2. Лингвомаданий парадигма.
3. Этник менталлик.
4. Лингвомаданий концепт.

Таянч сўзлар: *лингвомаданий парадигма, лингвокультурема, маданий сема, маданият тили, маданий матн, субмаданият, маданий универсалия, маданий салоҳият, маданий аънаналар, маданий жараён, маданий макон, маданий бўёқ (коннотация), менталлик, концепт.*

Лингвокультурологиянинг асосий тушунчалари талкини.

Лингвокультурология фаннинг махсус соҳаси сифатида замонавий тилшуносликка бир канча тушунчаларни олиб кирди: лингвокультурема, маданий тил, маданий матн, маданий контекст, субмаданият, лингвомаданий парадигма, маданиятнинг прецедент номлари, маданиятнинг очувчи тушунчалари, маданий универсалия, маданий компетенция, маданий мерос, маданий аънаналар, маданий жараён, маданий коидалар, менталитет, менталлик, расм-русум, одам, маросим, маданий макон, маданий тип, тамаддун (цивилизация) каби.

Маданий ахборотни тил бирликларида ифодаланишига ёрдам берувчи тушунчалар: маданий сема, маданий фон, маданий концептлар, маданий коннотациялар бу фан учун муҳим аҳамиятга эга.

Маданий семалар – сўз, семантик бирликлар, белгиларга нисбатан жуда майда ва универсалдир. Масалан, палов – гуручдан тайёрланадиган ўзбек куюк таоми. Пийма – жундан босиб ишланган рус пойабзали.

Маданий фон – ижтимоий ҳаёт ва тарихий воқеаларни билдирувчи атов бирликлар тавсифи: *Жўжи келди, бўжи келди*;

Юқоридаги маданий ахборот ташувчи икки бирлик денотатда жойлашган бўлади, лингвоўлкашунослар томонидан кенг ўрганилган.

Маданий концептлар – маъхум тушунчалар номи, шунинг учун маданий ахборот сигнификатда – маъновий ядрога жойлашган бўлади.

Маданий мерос – маданият учун муҳим бўлган ахборот ҳамда кадрятларнинг узатилишидир.

Маданий анъаналар – ижтимоий ва маданий мерос қимматли элементларининг жамланмасидир.

Маданий жараён – маданий ходисалар тизимига кировчи элементларнинг биргаликдаги ҳаракати.

Маданий макон – маданиятнинг унинг намояндалари онгидаги мавжудлик шакли. Маданий макон когнитив макон билан муштарак хусусиятга эга, ёки улар муайян миллий маданий жамоанинг ҳар бир аъзоси индивидуал ва жамоавий маконлари йиғиндиси бўлиб шаклланадилар. Масалан, инглиз маданий макони.

Лингвомаданий парадигма – дунёкарашнинг миллий, ижтимоий, тарихий ва илмий категорияларини акс эттирувчи тил тузумлари йиғиндисидир. Лингвомаданий парадигма ўзида концептлар, категориал сўзлар, маданий прецедент номлари ва бошқаларни жамлайди.

Тил тузумлари – парадигмаларнинг асоси бўлиб, қимматли тасаввурлардан иборат бўлади.

Менталлик – она тили категориялари ва тузумлари оркали оламни қайта тиклашдир. Унда миллий характернинг ақлий, маънавий ва иродавий сифатлари жамланган бўлади. Менталликнинг бирлиги эса мазкур маданий концептдир.

А.Я.Гуревич фикрича, менталлик дунёни қабул қилиш усулидир. У мантиқан кашф этилмаган ва рефлекслашмаган бўлади. Менталлик – фалсафий, илмий ёки эстетик тизим эмас, у ижтимоий онг босқичи бўлиб,

унда маъно хис-ҳаяжон, яширин одат ва англаш усуллари ҳали ажратилмаган бўлади. Демак, менталлик инсонларнинг маънавий бирлашиши учун кўринмас минимум ҳисобланади, унингсиз бирор жамиятни ташкил қилиб бўлмайди.

Халқнинг менталлиги тилнинг нисбатан муҳим концептларида фаоллашади.

Менталитет (ўзлик) – бирор миллатнинг менталлиги, аклий бойлиги, руҳий хазинасининг ички тузилиши ва фарқланишини акс эттирувчи категориядир. Унда руҳий лисоний интеллект, турли микёсдаги лисоний маданий жамоавийлик намоён бўлади. Илмий адабиётларда менталитет ижтимоий-маданий, лисоний ва географик омилларга боғлиқ чуқур онг тузуми эканлиги таъкидланади. Ю.Д.Апресян, Е.С.Яковлева, О.А.Корниловлар миллий менталитетнинг ўзига хос жиҳатлари тил босқичидан ташқари, оламнинг концептуал манзарасида ҳам акс этган бўлади, деб эътироф этадилар.

Уларнинг ҳар бири ташки оламнинг ўзига хос билвосита намоишидир. Улар маданиятнинг таркибий қисмлари бўлмиш мифлар, башоратлар, афсоналар, диний дунёқарашларни ўз ичга олади.

Маданий анъаналар – интеграл ходиса бўлиб, унда ижтимоий стереотиплашган тажриба ифодаланadi.

Маданий фонд – бирор маданиятнинг типик вакили эгаллаган миллий ва дунёвий маданият соғасидаги билимлар мажмуасидир. Бирок бу ўринда шахсий тегишлилик эмас, мазкур миллий маданиятга хос асосий бирликлар йиғиндиси эканлиги ҳисобга олинади.

Маданий тип. Маданиятни типлаштириш дастлаб 1922 йил Россиядан чиқариб юборилган ва АҚШда яшаб атокли социолог бўлиб етишган Питирим Сорокин томонидан амалга оширилган. У қуйидагича маданий типларни ажратади: *идеацион маданият* (диний маданият), *сенсатив маданият* (идеацион маданиятга қарама-қарши тушунча бўлиб, Ғарбий Европада Уйғониш даврида етакчилик қилган); *идеалистик*

маданият(коришиқ ва оралик вазифасини билдирувчи тип: антик маданиятнинг Олтин даври, XII-XIV аср Европа маданияти). Маданий тип ўз вакилларида бирини Шахс типи сифатида танлаб олади.

Маданият тили – кадрят ва гоа шакллари йўналишини шакллантирадиган, тасаввурлар, образлар, тушунчаларни ташкиллайдиган белгилар ва белгилар муносабатлари тизими – белгили моддиятдир. Маданият тили этник маданиятга нисбатан халқ маданияти ўзига хосликларига йўналтирилган барча вербал ва новербал алоқанинг белгили усуллари йиғиндиси эканлиги билан фарқланиб туради. Маданият тили бошқа халқлар маданияти билан алоқада акс этади.

Маданий қоидалар – шахсни ярокли ёки яроксиз сифатида таснифловчи идеаллар туридир.

Маданий қоидалар халқ босиб ўтган узоқ тарихий жараён давомида ишлаб чиқарилади.

Шу қонун ва қоидалар бизни ҳайвонлардан ажратиб туради, тартибсизликлардан сақлаб, ҳаётимизни бир тизимда ушлаб туради.

Рус халқининг муҳим анъанавий қоидаларни ишлаб чиқиш борасида Н.О.Лосскийнинг (XX аср файласуфи) концепцияси анча машхур бўлиб, унинг 1957 йилда нашр этилган «Рус халқи характери» номли китобида рус халқининг бир қанча ижобий ҳамда салбий жиҳатларини ажратиб кўрсатади.

В.Н.Телиянинг фикрича, маданий қоидалар, масалан, тил меъёрлари каби облигатор (мажбурий) эмас. Миллий маданиятга кадрят қоидалари терминлари орқали ифодаланувчи «халқ донолиги ифодаси» бўлган барча тушунчаларни киритиш мумкин.

Маданий кадрятлар инсон ҳаёти давомида турли вазифаларни бажаради: инсон ва олам муносабатларини тартибга солади, фаоллаштиради, йўналтиради.

Аксиологияда кадрятлар таснифининг бир қанча турлари мавжуд. Жумладан, абсолют (мутлак) ёки абадий кадрятлар, жамоавий, шахсий, биологик яшаш кадрятлари қабилар.

Инсон оламни нафақат тушунади, шунингдек, манфаат нуктаи назаридан баҳолайди ҳам. Қадриятлар тизими ҳақидаги тил ахбороти халқнинг дунёқарашининг ўзига хосликларидан дарак беради.

Субмаданият – иккинчи даражали, тобе мадинӣ тизим (мас., ёшлар субмаданияти).

Асосий маданий концептларга мавҳум отлар, масалан, виждон, тақдир, ирода, қарз, гуноҳ, қонун, озодлик, ақл, ватан қабилар қиради. Улар олам манзарасининг асосий бирликлари қаторига қиради, тил шахси ва лингвомаданий жамоат учун экзистенционал (ривожлантирувчи) аҳамиятга эга.

Д.С.Лихачёвнинг қайд этишича, концептлар инсон онгида эҳтимолий маъноларга ишора сифатида, шунингдек, инсоннинг етакчи тил тажрибаси (шеърӣ, насрий, илмӣ, ижтимоӣ, тарихӣ) сифатида юзага келади.

А.Я.Гуревич маданий концептларни асосан, икки гуруҳга бўлади: «фазовӣ», фалсафӣ категориялар - маданиятнинг универсал категориялари (замон, макон, сабаб, ўлчам, ҳаракат); ижтимоӣ категориялар – маданий категориялар (озодлик, ҳуқуқ, адолат, меҳнат, бойлик, мулк). Концептларни янада яқинроқ таҳлил қиладиган бўлсак, ҳар қандай тилда маданий хос концептлар қутилганидан кўпроқ эканлигига гувоҳ бўламиз.

Масалан, бунга майизни ҳам киритишимиз мумкин. Унинг халқда минимал озиқ-овқат эталони эканлиги, ундан *бир майизни қирқ бўлиб емоқ* фразеологизми келиб чиққани, *майиздек қаримоқ, қорамайиз бола* каби ўхшатишлар исботлаб беради.

Маданий очқич концептлар жамоавӣ тил онгида муҳим ўринга эга. Шу сабабли ҳам маданий концептлар луғатлари юзага келмоқда. Ю.С.Степанованинг «Константы: Словарь русской культуры» (М., 1997) бу борадаги илк тадқиқотлардан бири ҳисобланади.

Маданий бўёқ (коннотация) – маданий категориялар маъносидаги денотатив ёки образли мотивлаштирилган жиҳатларни табдил қилишдир. Бу термин 1993 йил В.Н.Телия томонидан киритилган.

Лингвокультурема термини фанга В.В.Воробьев томонидан киритилган. Лингвокультурема сатхлараро комплекс бирлик бўлиб, ўз мазмунида лисоний ва нолисоний (тушунчавий ёки предметлик) маънонинг диалектик бирлигини ифодалайди. В.В.Воробьев лингвокультуремани тил белгилари шакллари, уларнинг мазмуни ҳамда маданий маъноси йиғиндиси сифатида тушунтиради.

Лингвокультуремаларни тушуниш учун керак бўладиган муҳим маъно сифатида у мазмуни элементи бўлиб имкон сифатида турувчи туб маънони кўрсатади. Бу термин хали тўлиқ шакллантирилмаган ёки ўрганилмаган. Жумладан, унга тил белгисига маданий ахборот қандай ва қаерда бирикади, тилда қандай жорийланади каби масалалар очиклигича қолмоқда. Бирок унинг тил бирлигида мавжудлиги ҳақидаги фактлар В.Гумбольдт давридан буён келтирилади.

Маданий фарқловчиликни топиш учун муҳим восита тил бирлигини муайян дискурс (матн)га киритиб кўришдир. Бунда маданий универсалиялар терминига эҳтиёж сезилади. Маданий универсалиялар бадий матнда ифодаланган воқеликнинг маданият ва анъаналар учун зарурий барча умумий маданий элементлар (тил мавжудлиги, меҳнат қуроллари тайёрлаш, жинсой таъқиқлар, мифлар, рақслар каби) ҳисобланади. Улар одатда даврнинг идеологик штамплари асосини ташкил қилади.

Масалан, Ш.Холмирзаевнинг «Ўзбеклар» хикоясидаги маданий универсалия – Ботир чўпоннинг аҳолидир. Ботир чўпон ва аёлининг Эргашга ўзларидаги биргина тарвузнинг ярмини илинганликлари, ўта камбағал бўлса-да, хашарчи йигитларга ош қилиб берганликлари, иккитагина кўйидан бирини сўйганликлари тасвирланади. Хикоя охирида Эргашнинг ўз-ўзига иккори билан бу универсалия очиб берилади.

Тилшуносликда лисоний ва концептуал универсалиялар маълум. А.Вежбицкая лексик универсалия сифатида бир қанча сўзларни ажратиб кўрсатади: мен, сен, ҳеч ким, ҳеч нарса, нарса, инсонлар, тана, бу, бир, икки, барча, кўп, яхши, ёмон каби. Концептуал универсалиялар, аниқроғи, уларнинг

муҳим бириқувлари – маданий универсалиялардир. А.Вежбицкая ёзади: “Нимадир хақида тафаккур қилиш учун, бизга концептдан-да каттароқ нарса керак: бизга концептларнинг фикрий комбинациялари керак”.

Муаллиф Сепир-Уорфнинг нисбийлик назариясига айрим ўзгартиришлар киритади. Унинг фикрича, турли тилларга тегишли бўлган оламни англаш тизимларини солиштириб бўлмайди, деган фикрга қўшилиб бўлмайди; иккинчидан, кашф этилган миллий хосланган концептлар “семантик примитивлар” тилига таржима қилина оладиган даражадагина қиёсланса арзийди. Шунингдек, ҳар бир тил ўзига хос хусусий “семантик борлик”ни шакллантиради. “Лисоний ва маданий тизимлар ўзаро катта фарққа эга, бироқ семантик ва лексик универсалиялар умумий асосга эга. Улар инсон тили, тафаккури ва маданияти асосига қурилади”.

Лингвомаданий универсалия маданий образ ядросини ҳосил қилувчи биргина сўз ёки бутун бир ифода ёрдамида намоён бўлиши мумкин.

Маданий универсалия, бир томондан моддий оламга қаратилган бўлса, иккинчи томондан, халқнинг миллий-маданий, маънавий муаммоларига йўналтирилган бўлади. Бундай иккитомонламалик уларнинг семантик ҳажми, рамзий ифодага айланиш қобилиятини ривожлантиради. Улар матннинг маданий ишораларидир. Матн – тилшунослик ва маданиятшуносликнинг хақиқий туташув нуктасидир.

Тилнинг олий сатҳи бўлиш билан бирга матн маданиятнинг мавжудлик шакли ҳамдир. Лингвокультурология эса тилни маданий кадриятлар тизими сифатида ўрганadi.

Лингвокультурологияда асосий ўринни маданиятнинг муҳим **концептлари ва прецедент номларни ўрганиш** эгаллайди. **Прецедент номлар** деганда жуда машҳур матнлар билан боғлиқ (Қори Ишқамба, Майсара, Ўтқурий каби), вазиятлар билан боғлиқ (Жалолиддин, Маҳмуд Таробий, Широқ каби) атоқли отларни тушунамиз. Ўзбек халқи маданиятига тегишли айрим атоқли отлар умуминсоний маданияга тегишли эканлиги билан ҳам ажралиб туради: Форобий, Хоразмий, Ибн Сино, Амир Темур.

Навой, Улугбек, Регистон, Самарканд, Ҳабиб Абдулла, Ислоҳ Каримов каби.

Маданий бўёқ (коннотация). Н.Ю.Шведова рус тилидаги 20 та умумий мазмуний категорияларни ажратади: тириклик, ҳаракат, вазият, предмет, ўлчам, макон, замон ва ҳкз. Бу категориялар тилнинг мазмуний устунларини ташкил қилади ҳамда оламнинг лисоний манзарасининг мавҳум босқичи ҳисобланади. Бироқ ҳар бир халқнинг ўзига хос образли боғланган механизмлари бўлади. Бу механизм иккиламчи номинациядаги маъноларини тушунишга имкон беради. Масалан, ит сўзи рус тилида салбий жиҳатлар билан бирга содиклик рамзидир, белорусларда салбий белгилар етакчи, туркий тилларда ит – сўкиш сўзга яқин туради. Шу ўринда Россияда таҳсил олаётган мўғулистонлик талабалар ҳақида бир мисолни келтириш мақсадга мувофиқ. Талабаларга “Ит – инсоннинг дўсти” мавзусида матн тузишни топшириқ беришади. Шунда мўғул йигит савол беради: Нега ит? От деб ёзсам бўлмайдами? Қолганлар бундан хайратда қолишади. Мўғул йигит тушунтиради: Ит одамга хизматкор бўлиши мумкин, аммо дўст бўлолмайди.

Чўчка сўзи барча тилларда салбий бўёкка эга, русларда ифлослик, ношукурлик, тарбиясизлик, вьетнамликларда аҳмоқлик рамзи бўлса, мусулмон халқларда асосан диний нуқтаи назардан салбий баҳо бериш кузатилади.

Шу тариқа ит ва чўчка сўзлари тури халқларда турли хил бўёкка эга, бу эса мазкур халқлар образли тафаккурининг ўзига хослигини кўрсатади.

Тил ва маданият ўртасидаги алоқа воситаси вазифасини асосан тилда идеаллашган ва моддийлаштирилган маъно каби элементлар бажаради.

Лингвомаданий концепт. «Концепт» термини замонавий лингвистик тадқиқотларда кўп учрайди. Концепт тушунчасига турли ёндашувлар умумий лингво фалсафий асосга таянади. Уни асосида Соссюрнинг тил ва нутқ дихотомияси ётади, яъни «тил – нутқ» тушунчаси ҳозирда «тилни англаш – коммуникатив феъл-агвор» деб талкин қилинмоқда. Бунда тилни англаш тил тушунчасига нисбатан кенг маънода қўлланади, чунки тадқиқотчилар кўп

холларда феномен бўлган ва индивидуал онгнинг вербал шаклдаги ҳолатига эътиборларини қаратадилар. Коммуникатив феъл-атвор билан нутқ орасидаги муносабатга келсак, бу ҳолатда тадқиқот предмети кенгайганлиги кузатилади, яъни матндан ва уни ёзувда қайд қилинган шаклидан то бирон бир маданиятда қабул қилинган хулқ–атвор намуналарига кўра мулоқот жараёнида ўзгариб турадиган коммуникант мақсадлари тўплами, коммуникацияни новербал шакллари, интертекстуал алоқалар ва бошқаларгача. Лингвистик тадқиқ предмети мазмун доирасининг бундай кенгайиши имманент лингвистика билан зиддиятига олиб келди.

Бунинг ижобий ва салбий жиҳатлари мавжуд. Тил ҳақидаги фанни бундай ривожланишидаги ижобий томонларидан бири бу бир-бирига яқин бўлган гуманитар фанлар ютуқларидан фойдаланиш, лингвистикани янги тушунчалар ва методлар билан бойитиш имкони берилишидир.

Бу ўз навбатида психолингвистика, социолингвистика, прагмалингвистика, этнолингвистика, лингвокультурология, когнитив лингвистика каби соҳалари тараққиётига сабаб бўлди. Салбий жиҳатларга терминологиянинг ноаниқлиги ва бир фаннинг турли соҳаларидаги мантикий узилишларни мисол қилиб келтириш мумкин. Юқорида айтилган ҳамма сўзлар «концепт» терминига ҳам таалуклидир.

Замонавий лингвистикада концепт тушунчаси ниҳоятда турли-туман. Концепт онг соҳасига мансуб ва у фақат тавсифий-таснифлаш эмас, балки хиссий-ирода ва образли-эмпирик хусусиятларни эга. Концептлар англашдан ташқари, кечинмалар орқали ҳамидрок қилинади (Степанов, 1997, 41 б.).

Агар кснцептни ва тушунчани яхлит тушунча деб олган баъзи бир тадқиқотларни инобатга олмасак, лингвистикада концепт тушунчасини англашда лингвокогнитив ва лингвомаданий ёндашувни тан олиш керак (Воркачев, 2002).

Концепт лингвокогнитив ҳодиса сифатида – бу «бизни онгимизни ментал ёки психик воситасида, ҳамда инсон тажрибаси ва билимида акс этадиган маълумот бирлигидир; хотирани, ментал сўз бойлиги, мия тили ва

концептуал тизимини (*lingua mentalis*), инсон психикасида акс этган бутун дунёкарашни оператив мазмун бирлигидир» (Кубрякова, 1996, 90 б.). Концептларни бир қисми тил билан боғлиқдир, бошқа концептлар қисми эса инсон психикасидаги махсус ментал бўлган репрезентациялар – образлар, расмлар, схемалар ва б. намоён бўлади (шу ерда)

Психоллингвистлар учун концепт – бу «инсонни психик ҳаётини қонуниятларига бўйсинган тартибсиз билиш ва коммуникатив фаолият юритувчи индивидни динамик характерга эга бўлган перцептив-когнитив-аффектли ҳосиллалардир; ва буни натижасида лингвистик назария нуқтаи назарида илмий таърифига махсули сифатида махмун ва моҳиятига кўра бир қатор параметрлари билан ажралиб туради» (Залевская, 2001, 39 б.) (Казакбаева таржимаси). Бунда концептни новербал табиати катъий таъкидланади. Бир томондан концептни мураккаблилиги, иккинчи томондан – К.Харди таъкидлаганидек, ҳар бир концепт «мавжуд бўлган ҳамма элементлар ва жараёнлар турларини констелляцияси ҳисобланади (шунинг учун ҳар қандай абстракт тушунча ўзига тегишли бўлган ҳиссиёт билан боғланган бўлади)» (цит. по: Залевская, 2001, с.39) А.А.Залевская билим ва тушунча каби индивиднинг ютуғи бўлган концептларни ва концептларнинг илмий таърифи махсули сифатида мантикий рационал анланган конструктлар орасидаги чегараларини аниқ белгилайди.

Принципиал жиҳатдан бутунлай бошқа таъриф А.Соломинга тегишли. Унинг фикрича, концепт – бу конкрет ҳаётий тушунчалар асосида ҳосил бўлган абстракт бўлган илмий тушунча (Соломоник, 1995, 246 б.). Бундай ёндашув С.Д.Кацнельсон фикрига мос келади, яъни изоҳли луғатларда бериладиган кундалик ҳаётдаги билимларни шаклий ва мазмуний бирламчи тушунчалар билан мослашни иккинчи – илмий, яъни энциклопедик луғатларда бериладиган билимларга карама-қарши қўйган. А.А.Потебняга кўра бундай билимларни табақалаш сўзни янги ва қадимги маъносини бир бирига карама қарши қўйишга таянади. Когнитив лингвистикада қабул қилинган модель «тасаввур – одатий тушунча» ҳозирги «тасаввур – одатий

тушунча – илмий тушунча» шаклига келтирилмоқда. Одатий ва илмий тушунчалар орасидаги фарқ одатий тушунча даражасида ўз тажрибасини тартибсиз равишда умумлаштиришда ва у ўз навбатида илмий тушунча даражасида дедуктив ва индуктив ишлатилишида акс этади. Албатта бу даражалар орасида ораликдаги ходисаларни топиш мумкин. Ментал моҳият ҳам бор, улар хали тассавур ҳам эмас, тушунча ҳам эмас. Концептни бундай талқин қилиниши ўз навбатида мантиқий – семантикдир.

Бизнингча асосли фикр куйидагича, концепт тушунчанинг ўринбосари, у «ҳосил бўлиши мумкин бўлган тушунчага нишон» ҳамда «инсонни аввалги тажрибасининг акс садоси» (Лихачев, 1997, 282 б.), Бошқача қилиб айтганда концепт луғатларда берилган коллектив эмас, индивидуал мазмунга эга. Концептлар йиғиндиси бирон бир халқ, албатта шу тилнинг концептосферасини ҳосил қилади ва ўз навбатида дунёнинг лисоний манзараси деб ҳисобланади.

Концепт тушунчасига (маданий концептга) лингвомаданий ёндашув деганда биз концептни маданиятнинг базавий бирлиги, унинг концентрати деб қабул қиламиз. Ю.С.Степанов ёзишича, «концепт тизимида мавжуд барча маданиятларга тааллуқли фактлар, - унинг бош кўринишдаги шакли (этимология); тарихни мазмун-моҳиятини асосий хусусиятларигача қисқартмалари; замонавий ассоциациялар; баҳолар ва ҳ.» (Степанов, 1997, 41 б.). Концептлар кўп ҳолларда илмий лисоний манзарага карама-қарши кўйиладиган содда лисоний манзара билан боғланади, тадқиқотчилар бу ҳолнида «амалий фалсафа тушунчалари» бўлган «ҳақиқат», «такдир», «эзгулик» ва ҳ. ҳақида гапиришади. «Кундалик ҳаёт фалсафаси бир неча омилларни ўзаро муносабати натижасидир, булар миллий урф-одаг ва фольклор, дин ва ғоя, ҳаёт тажрибаси ва санъат сиймолари, ҳис-туйғу ва кадрятлар тизимидир» (Аругюнова, 1993, 3 б.).

В.П.Нерознакнинг фикрича, биз қачон миллий маданият концепти ҳақида гап юритамиз, қачонки бошқа тилга таржима қилаётганимизда шу тилда бирон бир концептни айнан тўғри келадиган эквиваленти бўлган сўз

Йўқ бўлса: «эквиваленти бўлмаган лексика, ёки одатда уни “таржима қилиб бўлмайдиган сўзлар” деб аталадиган сўзлар - ҳақиқий лексикондир, шу сўзлар асосида фундаментал миллий-маданий концептларни рўйхатини тузиш лозим» (Нерознак, 1998, 85 б.). Концептларни ўрганишдаги бу ёндашув жуда қизиқарли ва жуда ҳам объектив. Ҳақиқатдан ҳам, Гамлет рус маданияти концептими деган мавзуда мунозара олиб бориш мумкин, аммо, масалан, «порядочность» - “инсофлилиқ” ва «пошлость» - “разиллик, кабиҳлик” сўзлари бошқа тилга ўгириш жуда қийин (Савицкий, 2003). Концепт тушунчасига лингвокогнитив ва лингвомаданий ёндашувлар бир-бирини инкор этмайди: инсон онгида ҳосил бўлган ментал шаклдаги концепт социумнинг концептосферасига тикиш дегани, яъни охириги интихоси бу маданиятдир, концепт эса маданиятни бирлиги сифатида жамоа тажрибаси деб қабул қилинади ва у ўз навбатида индивид ютуғи бўлади. Бошқача қилиб айтганда, бу ёндашувлар индивидга нисбатан векторлари билан фарқланади: лингвокогнитив концепт – бу индивидуал онгдан маданиятга қараб йўналиш, лингвомаданий концепт – бу маданиятдан индивидуал онгга қараб йўналиш. Бундай фарқлар мулоқотни генератив ва интерпретатив моделларига мос равишда қарама қарши. Бунда биз ташқи ҳаракатни ва ички ҳаракатга бўлинишини тадқиқотчиларга хос усули деб биламиз, аслида эса ҳаракат бутун яхлит бўлган қўп ўлчамли жараёндир.

Лингвомаданий ёндашув ўз навбатида компонентлари яхлит бўлган маданий концептларни конкретлашган ҳолда ўрганишдир. Бунда мадания вакиллари учун қимматли бўлган у ёки бу предметларга, ҳодисаларга, ғояларга муносабати инобатга олинади. Одамларни хулқ-атворини белгилайдиган кадриятлар, энг қимматли белгилар дунёни лисоний манзарасини энг муҳим қисмини ташкил қилади. Бу кадриятлар аниқ бир бутун матнда акс этмаган. Ваҳоланки этик кодекслар, яъни Ўн Аҳд қабилар мавжуд, аммо улар кадриятлар орасида жуда кам сонлидир. Қадриятлар маданиятда узишган ҳолда эмас, балки бир бири билан чамбарчас боғланган ва улар дунёвий манзарани қадриятларини ташкил қилади (лисоний

манзарани бир кисмини). Лингвистикада улар маданий концептлар сифатида тавсиф қилинади, яъни у ёки бу тил шаклида предметлашган жамоа онгида пайдо бўлган кўп қиррали, маданий-аҳамиятли ижтимоий-психологик янгиликлардир.

Концептда энг муҳим томони – бу « узлуксиз маданий-тарихий борликда мавжуд бўлган кўп қиррали ва дискретли яхлит мазмунидир ва шунинг учун бир предмет соҳасидан иккинчи соҳага ўтадиган маданий трансляцияда (ва культуруген) жойлашганлигидир» (Ляпин, 1997, 19 с.). Маданий концептларда, бизни фикримизча, энг камида учта томонлари бор – образ (тисол), тушунча ва қадрият. Шу маънода таъкидлаш мумкинки, маданий концептлар дунё манзарасини белгиловчи оппозицияга асос бўлиб хизмат қилади. Уларни фарқи бирликларни сониди: оппозицияларни базасини сони чегараланганлиги, маданий концептларнинг сони етарли даражада кўп бўлиши мумкин. Бу ёндашувнинг қимматли томони шундаки, у концептни самарали тавсифида ва ўрганишида психологик нуқтаи назари асосида тушунишда, маданий концептнинг тисолий таркиби психолингвистик феномен тарзида концептни перцептив ва когнитив томонлари корреляцияга киришида, кўриб чиқилаётган ҳодисаларда мантикий мазмуни тилда намоён бўлади (бунда концептнинг маъно томонини фатуалли деб номласа бўлади) (Карасик, Слышкин, 2001, 78 б.). Концептни тушуниш учун таклиф қилинаётган интеграл ёндашув шу ментал мазмунини турли талқин қилинишида тизимга келтириш имконини беради.

Шуни таъкидлаш керакки, маданий концептлар – мазмунан бир хил бўладиган ҳодиса эмас. Биринчи навбатда улар жамиятдаги у ёки бу ижтимоий қатламга таълуқлиги билан ажралиб туради. Бошқача қилиб айтганда, агар жамиятда ижтимоий гуруҳлар аниқ ажралиб чиққан бўлса, шу гуруҳларни концептосфераси ҳам мавжуд. Этник хусусият ажралган ҳолда мавжуд бўлмайди, аммо ижтимоий жараёнда ифодаланadi. Жиддий гапирсак, индивидуумни соціоэтник ўзини англаш тушунчаси мавжуд, ва бу ҳодисада маданий концептлар ажралиб туради. Шубҳасис, гап тилни вульган

ижтимоилашуви хақида гап кетмаяпти, биз рус ёки англи эркак ва аёллари, ёш ва қарилари, ишчи ва банкирлари турли тилларда мулоқот қилишади деб ҳисобламаймиз, уларни концептосфералари сезилалрли ҳолда тушунчалар, асосан луғатавий маъноларида, туктаи назарида кесишади, аммо концептлар мос келмайдиган соҳалар ҳам йўқ эмас. Индивидуал, микрогуруҳ, синфлар (ва бошқа макрогуруҳлар)ва умуммиллий концептларни ўзгариши – бу социолингвистикани истиқболли вазифасидир. Шундай қилиб, социолингвистикани туктаи назаридан маданий концептларни энг камида уч турга бўлиш мумкин: этномаданий, социомаданий и индивидуал – маданий. Бошқача чилиб айтганда, бутун этномаданият, лингвомаданият ичидага у ёки бу гуруҳлар, ва , албатта, индивидум учун долзарб бўлган янги ҳосил бўлган ментал тушунчалар бор. Концепт тушунчасини бундай талқин қилишда турли ёндашувларни бирлаштириш имконини беради.

Рус этномаданият концептига мисол қилиб “сахийлик”ни олиш мумкин – ўзининг воситалари, бойлиги билан бошқалар билан бўлиши қобилияти (БТС); бу қобилият бошқа халқларда ҳам бор, аммо бу хусусиятни муҳимлик даражаси ва онгли равишда таъқиқлаш керак бўладиган вазиятлардаги таъқиқлашлар йўқлиги (меҳмондўстлик шароитига мансуб бўлган таъқиқлашлар) - бу концептни рус маданиятининг ўзига хос танилган белгисига айлантиради. О.А.Леонтович фикрича (Леонтович, 2002), америкаликларни лингвомаданиятини мазмун-моҳиятини белгиловчи энг муҳим концептлар каторига ментал бўлган янгиликлар «self», «privacy», «challenge», «efficiency» киради. Масалан, *challenge* сўзига «Жизнь и культура США» (АҚШ ни ҳаёти ва маданияти) лингвомамлакатшунослик луғатида шундай таъриф берилган: 1) *вазифа*; 2) *муаммо*; 3) *синов*; 4) *чақирув* . Бу сўз – америкаликларни миллий характерини тушунишда энг муҳим сўз; у жасоратни, ўзини синаш учун ўзини хавф-хатарга боришига тайёр туриши, қалтис саргузаштлар руҳи, рақобатга интилиш ва ҳоказоларни билдиради (Леонтович, Шейгал, 1998).

Рус лингвомаданиятида мавжуд бўлган ижтимоий концептга “раҳм - шафқат” мисол бўлади – маъно жихатидан кекса ёшдагилар онгида боғланган; севиш- раҳм қилмок, бунда раҳм қилмок ҳамдардлик туйғуси деб англанади, кекса ёшдагиларга хос бўлган ҳамдардлик туйғуси билан биров билан боғланганликни бирлигини билдиради, бу хайратомуз нарса эмас, беташвиш ёшлик хурсандчиликга қаратилган, одатда фақат хурсандчилик билан яшаётган одам бешафқат бўлади. Инглиз тилида гаплашадиган халқлар маданиятида кексаларга боғланганлик унча намоён бўлмайди, кексаларга нисбатан ҳамдардлик туйғусини кўрсатиш уларга нисбатан камситиш туйғусини билдиради.

Социомаданий концептлар турлидир. Ёшига нисбатан катта одамлар гуруҳини бирлаштирувчи, гендерли, келиб чикиши, ҳамда у ёки бу субмаданиятнинг кичик гуруҳларига мансублигини билдирувчи – уюшмалардан то оилаларгача ҳаммаси концептлар қаторига қиради.

Индивидуал концептлар жуда ҳам турли тумандир, бу ерда у ёки бу ёзувчи ва файласуфга мансуб бўлган таянч ибораларда ифодаланган индивидуал муаллифларнинг концептларини мисол келтириш мумкин. Масалан, Арсения Тарковскийни лирик матнларида учрайдиган «трава» (ўт - ўлан) сўзи умумтилшуносликдаги маъноси билан бир қаторда маъноси кенгайиб, шоирни ижодини суғорадиган куч симболи бўлди, англаш манбаи кейинчалик эса инсонни ҳаёт йўлини охиридаги хотира белгисига айланди (Черкасова, 1992). Шунга эътибор бериш керакки, индивидуал концептлар ҳар қандай шахсни концептосферасини бўлинмас қисми ҳисобланади. Аммо агар концептларни индивидуал томони доминант бўлса, у ҳолда мулоқот жуда ҳам кийин ўтади. Ҳақиқатдан ҳам, биз фалсафий ва поэтик матнларда индивидуал маънони фахмлаб олишимиз керак.

Индивидуал концептларни бошқа маънода - у ёки бу шахсни психотипини аниқлайдиган концепт сифатида кўриб чикиш мумкин, масалан, бошқа бир одамлар учун тинчлик, кўнгилхотиржамлик, саришталик,

бошқалар учун эса – кураш, саргузаштлар, таваккалчилик актуаллик касб этади. Бундай индивидуал концептлар бирон бир ижтимоий гуруҳнинг хулқ-атворини доминанти бўлади ва социомаданият концептига айланади. Муайян тарихий шароитда улар этномаданият концептига айланади. Бу ҳолат тескари ҳам бўлиши мумкин – коллективни тил онгида концептни моҳиятини аста секин сўниши, мисол учун беозорлик концепти *мулойимлик, кечиримлилик, итоаткорлик* деб тушунилади. Замонавий лингвомаданиятда бу хусусият диний ҳаёт тарзида таажжуб билан қабул қилинади. Ўтган даврларда беозорлик концепти коллектив онгида “кеккайган” тушунчасига қарама-қарши концепт сифатида фаол қўлланган.

Бундан ташқари концептлар объектни белгилаш нуқтаи назаридан турдош эмас. Бир томондан, «душа» (калб), «злорадство» (ичкорулик), «логос» , бошқа томондан, - «матрешка» (матрешка ўйинчок), «колобок» (бўғирсок), «подъезд» (кирш). С.Г.Воркачевни (2002) фикрича, биз концепт ҳақида гапирганимизда абстракт маждудотларга нисбатан ишлатамиз, предметлар концепт белгисига кирмайди. Бу таъқидга қўшилиш мумкин, аммо «матрешка» - бу ёғочдан ясалган оддий қўғирчок эмас, балки рус халқининг анъанавий маданияти билан таниш бўлган одамларни бир қатор кечирмалардир. Бир қарашда «предметли концепт» бир-бирини инкор этадиган бўлса ҳам, биз тил онгида баъзи бир предметлар маданий аҳамиятга эга бўлган маъно қаторида ассоциация ҳосил қилса концепт мавжуд дея оламиз.

Савол ва топшириқлар:

1. Лингвокультурологияга оид тушунчаларга изоҳ беринг.
2. Лингвомаданий парадигма нима?
3. Этник менталликка изоҳ беринг.
4. Лингвомаданий концепт нима?.
5. Социомаданий концепт нима?

6-МАВЗУ: ЛИНГВОМАДАНИЙ БИРЛИКЛАРНИНГ ТАҲЛИЛИ

РЕЖА:

1. Ўхшатишлар – образли миллий тафаккур махсули.
2. Ўхшатиш турлари. Индивидуал ёки эркин ўхшатишлар.
3. Умумхалқ ёки турғун ўхшатишлар.
4. Ўхшатиш эталонлари.
5. Ўзбек тилининг ўзига хос ўхшатишлари.

Таянс сўзлар: *ўхшатиш, образли тафаккур, миллий тафаккур, индивидуал ўхшатиш, эркин ўхшатишлар, умумхалқ ўхшатишлар, турғун ўхшатишлар, эталон.*

Бугун замонавий тадқиқотларда ўхшатишларнинг лингвокультурологик жihatларига катта эътибор берилмоқда. “Лингвокультурология” китобининг муаллифи В.А.Маслова ўхшатишларда муайян халқнинг миллий дунёкараши акс этишини таъкидлаб, бу фикрини рус, белорус, ва қирғиз тилида қўлланувчи ўхшатиш қурилмалари таълили асосида далиллайди. Унинг фикрига кўра, *кўзи Иссиққўлдеярқирайди, кийикдектикқомат, манасдеккучликаби* қурилмалар қирғиз халқининг миллий дунёкарашини акс эттиради.

В.А.Маслова, шунингдек, муайян халқнинг образли тафаккур тарси хусусан, ўша халқ тилида қўлланувчи ўхшатишларда ҳам яққол намоён бўлишини таъкидлайди. Олиманинг бу фикрини ўзбек тилидаги турғун ўхшатишлар ҳам тасдиқлайди. “Ўзбек тили ўхшатишларининг изоҳли луғати” учун йиғилган материаллар шундан далолат берадики, халқнинг муайян предмет, белги, ҳаракат-ҳолатга муносабати, ассоциатив фикрлаш тарси ўхшатишларда ҳам намоён бўлади.

Жумладан, буни ўзбек тилидаги инсон хақидаги турғун ўхшатишларда ҳам кўришимиз мумкин.

Тилшуносолима Д. Худойберганованинг “Матннинг антропоцентрик тадқиқи” номли мақоласида ўзбек тилидаги инсон хақидаги турғун ўхшатишларни қуйидаги маъновий гуруҳларга тасниф қилади:

1. Инсон аъзолари билан боғлиқ бўлган ўхшатишлар.
 2. Инсоннинг ташқи қўриниши билан боғлиқ бўлган ўхшатишлар.
 3. Инсоннинг жисмоний хусусияти билан боғлиқ ўхшатишлар.
 4. Инсоннинг овози билан боғлиқ ўхшатишлар.
 5. Инсон нутқи билан боғлиқ ўхшатишлар.
 6. Инсоннинг характери билан боғлиқ бўлган ўхшатишлар.
 7. Инсоннинг ҳолати билан боғлиқ бўлган ўхшатишлар.
 8. Инсоннинг хатти-ҳаракати билан боғлиқ бўлган ўхшатишлар.
- Бу ўхшатишларнинг ҳар бирига алоҳида тўхталиб ўтамиз.

Инсон аъзолари билан боғлиқ бўлган ўхшатишлар: алифдек / сарвдек / самбитдек / шамшоддек тиккомат, ангишовнадек кичкина оғиз, анордай кизилиюз, бургутникадай ўткиркўз, гилосдай кизиллаб, гуручдай оппок, майдатиш, зулукдек корақош, ипдай ингичкақош, кулчадек юмалоқюз, тундай корасоч, чўмичдай каттабурун;

Инсоннинг ташқи қўриниши билан боғлиқ ўхшатишлар: азроилдай хунук, бўрдокидай / мешдай семиз, девдай бахайбат, зангидек коп-кора, ниҳолдай нозик, ойдай гўзал, суксурдай чиройли, теракдай новча, чигирткадай / арвоҳдай / косовдай / чўпдай озгин;

Инсоннинг жисмоний хусусияти билан боғлиқ ўхшатишлар: аждарҳодай кучли, айикдай бақувват, алпдай паҳлавон, гулдай нафис;

Инсоннинг овози билан боғлиқ ўхшатишлар: айикдай / шердай / арслондай / туядай бўкирмак, наъра тортмак, бўридай увилламок, момакалдирокдай гумбурламок, кўнғирокдай жарангдор;

Инсон нутқи билан боғлиқ ўхшатишлар: автоматдай гапирмак, беданадай / булбулдай сайрамок, итдай копмак, итдай иррилламок, чумчукдек чиркилламок;

Инсоннинг характери билан боғлиқ ўхшатишлар: бир коп ёнғокдай шалдир-шулдир, авлиёдай бегунох, амманнинг бузоғидек бўш, ипакдек мулойим, итдай садоқатли, молдай бефахм, мусичадай беозор, сутдай ок, таёқдай тўғри, тулкидай айёр, эшакдай қайсар, кўйдаи ювош;

Инсоннинг ҳолати билан боғлиқ ўхшатишлар: бакадай / шамдай / хайкалдаи / тошдай котмоқ, безгак тутгандай қалтирамоқ, ёш боладаи қувонмоқ, докадай / девордай / бўздаи оқармоқ, тилла топган гадойдаи севинмоқ, тўрвасини йўқотган гадойдаи талмовсирамоқ, етимчадек мунғаймоқ, ёғдай эримок, игна устида ўтиргандай бетокат, илондай тўлғанмоқ, куйдирган калладаи тиржаймоқ, лавлагийдай / шолғомдай қизармоқ, сувга тушган бўлка нондай бўшашмоқ;

Инсоннинг хатти-ҳаракати билан боғлиқ ўхшатишлар: елимдай ёпишмоқ, ебкўйғудай қарамок, ёв қувгандай югурмоқ, итдай / девдай / эшакдай / молдай / кулдаи ишламоқ, оч қалхатдай ёпирилмоқ, кўз қорачигийдай асрамоқ, маймундай / эчкидай сакрамоқ, молдай / итдай / чўчкадай / хўкиздаи ичмоқ, тошбақайдай судралмоқ, ўкдек отилиб чикмоқ.

Ўзбек тилидаги инсон билан боғлиқ ўхшатишлар шуни кўрсатадики, уларда инсоннинг ҳолати ва ҳаракатини ифодаловчи ўхшатишлар миқдори бошқа маъновий гуруҳдаги ўхшатишларга нисбатан кўп. Кейинги ўринда эса инсон аъзоларини ифодаловчи ўхшатишлар туради. Демак, бундан шундай хулосага келиш мумкинки, ўзбек тилида сўзлашувчи тил эгалари кўпрок инсоннинг ҳаракат-ҳолатини образли тарзда ифодалайди.

Ўхшатиш учун эталон сифатида танланган сўзлар ҳам ўзбек тилининг лингвокультурологик хусусиятларини кўрсатувчи тил бирлигидир.

Инсоннинг характери хатти-ҳаракати билан боғлиқ бўлган ўхшатишларда ўзбек тилида сўзлашувчи тил эгаларининг эталон сифатида турли хайвон ва жонивор турларини билдирувчи сўзлардан кўпрок фойдаланганлиги маълум бўлади. Масалан, итдай садоқатли, молдай бефахм, мусичадай беозор, эшакдай қайсар (характер билан боғлиқ); итдай ишламоқ, эчкидай сакрамоқ, тошбақайдай судралмоқ, илондай судралмоқ, булбулдаи

сайрамок (харакат билан боғлиқ ўхшатишлар). Ўзбек тилида ўсимлик ва мева номларининг ўшатиш эталони сифатида қўлланиши ҳам кўп учрайди. Бундай ўхшатиш эталонларига *самбит, шамшод, сарв, терак, лавлаги, шолғом, гилос, алма, ёнғоқ*, каби сўзларни мисол сифатида келтириш мумкин. Ҳайвонни билдирувчи сўзларнинг ўхшатиш эталони сифатида қўлланиши шахснинг субъектив муносабатини билдириш ҳаракати билан боғлиқ эканлиги яққол сезилади. Масалан, *ит* сўзи эталон бўлиб келган ўхшатишлар сони ўндан ортик бўлиб, уларнинг барчаси инсонга нисбатан қўлланган. *Илон* эталони ҳам шундай хусусиятга эга.

В.Маслова ўхшатишларнинг антропоцентрик жиҳатларига алоҳида эътибор бериб шундай деб ёзган эди: “Ўхшатилаётган объектларнинг бир-биридан узоқ бўлган турли доираларга мансуб эканлиги ўзида бир-бирини такоо этувчи қўшимча ассоциацияларнинг бутун бошли занжирини намоён этади, улар ахборотнинг тўлақонли бўлишини таъминлаши билан бирга таъсирчанликни ҳам кучайтиради; ўзаро ўхшатилаётган объектлар воқеликда бир-биридан қанча узоқ бўлса, улардаги таъсирчанлик шунча ёркинлаша боради. Ўхшатишларнинг эвристик вазифаси яна шунда кўринадики, улар дунё реалияларини чуқурроқ ва кенгроқ билиб олишга, уларнинг турли ва кўпинча қутилмаган кирраларини англаб олишга имкон беради”.

Умуман, ўхшатишлар лингвокультурологияга оид адабиётларда метафора, метонимия, мақол ва иборалар каби тилнинг лингвомаданий бойлиги сифатида эътироф этилади. Бу каби маданий бирликлар баъзида бирор этносга хос менталликни, шунингдек, реал воқеликни лисон воситасида ифодалаш даражасини кўрсатувчи далил ҳамдир. Улар ўзида халқнинг ижтимоий-маънавий жиҳатдан ривожланишини ҳам кўрсатади.

7-МАВЗУ: МЕТАФОРА - МАДАНИЯТ КЎРСАТКИЧИ

РЕЖА:

1. Метафора – тилдаги универсал ходиса.
2. Метафора – образли-мотивлашган сўз.
3. Образли ва концептуал метафоралар.
4. Метафораларнинг маданиятдаги ўрни.
5. Эвфемизм, табу. Эвфемик омонимия. Дисфемизм.

Таянч сўзлар: *метафора, образ, эталон, образли метафора, концептуал метафора, маданият, эвфемизм, табу, эвфемик омонимия, дисфемизм.*

Фразеологик бирлик ва метафоралар мазмун таркиби ва улардаги маданий коннотацияларнинг ўзи ҳам когнитив билим манбаси бўлиб хизмат қилади. Шунинг учун ҳам фразеологизмлар ва мажозий мотивланган сўзлар (метафоралар) маданий белгилар ташки кўринишлари ҳисобланади.

XX аср охирларига келиб метафора биз ўйлагандан кўра мураккаброк ходиса эканлиги маълум бўла бошлади. У тил, маданият, илм-фан, ҳаёт, бутун олам таркибига сингиб кетган. Шунингдек, метафоралар билиш универсалияси ҳисобланиб, замонавий олимлар дунёнинг метафорик манзарасини инсон генезиси, умуман, инсон маданияти билан боғлашга мойиллик кўрсатмоқдалар. Бошқачарок айтгандан, прототилнинг ўзи метафорик характерда бўлган, протомулоқот ҳам метафорик босқичда юз берган.

Метафора – тилдаги универсал ходисалардан биридир, у барча тилларга хос. У макон ва замонда ҳам, тил тузилиши ва унинг амалга ошувида ҳам мазкур хусусиятини намоён қилади. Кўплаб тилшунослар, тил метафоралар хазинаси деган фикрга ҳам келганлар.

Метафора фан учун махсулдор тушунчалардан биридир. М.М. Бахтин «хронотоп» терминини фанга «деярли метафора сифатида» киритганини

айтади. Шунингдек, «ички тузилиш», «маданий бўёк» (коннотация), «тирик сув» каби илмий терминлар ҳам фанга метафора йўли билан киритилган.

Метафора тилнинг энг мураккаб ходисаларидан биридир. У ҳақидаги барча таърифлар Аристотелнинг таърифига бориб тақалада: «Метафора одатий номни жинсдан турга ёки турдан жинсга ёки турдан турга ёки ўхшашлик асосида кўчирилишидир».

Метафора кенг тушунча бўлишига қарамай, кўпинча, уни услубий ёки бадиий усул сифатида тасаввур қиламиз. Фақат охириги йиллардагина Н.Д.Арутюнова, В.Н.Телия, Б.Блек, Ж.Лакофф, М.Жонсон каби олимлар метафоранинг онтологик табиатига эътибор бера бошладилар.

Замонавий тадқиқотларнинг асосий қисми метафоранинг тафаккур жараёнидаги ролига қаратилган. М.Минскийнинг фикрича, нутқий ёки фикрий жараёнда икки тушунчанинг боғланиши бир фрейм (сценарий – тушунчалар доираси)нинг бошқа маъноларга боғланиши жараёнида юз беради, ёхуд метафора ном берилмаган тушунчани ифодалашга хизмат қилади. Бошқа нуқтаи назардан, «образли майдонлар», «икки мазмуний ҳудуднинг ўзаро бирикишининг руҳий ўхшашга жараёни» синтезидир (В.Н.Телия).

Метафораларнинг юзага келиши тил эгаси тушунчалар тизими билан чамбарчас боғлиқ. Биз дунё ҳақидаги тасаввур ва баҳолаш стандартларимизни метафорада намоён қиламиз. У эса тилда сўзга айланади холос. Демак, метафора – фикрларни умумлаштириш модели, фаразларни илгари суриш қолипидир.

Метафоралар ҳосил қилиш тизими қуйидаги тартибда бўлади: турли мантиқий гуруҳлардан иккита турли предметларни оламитиз, бунда уларнинг умумий белгилари, хусусиятларига таянамиз (масалан, ғам туни: хиссёт – ғам ва дунёнинг ҳолати – қоронғу, улар учун умумий жиҳат – ижобий хиссиётлар – ёруғ, салбий хиссиётлар – қора ва хира). Метафора категориал, таксонимик (таснифий) чалкашликлардан вужудга келади. Инсон (кўпинча шоир) метафора тузар экан, дунёда сифатлар ва хусусиятлар, мантиқий гуруҳлар ва уларнинг ўриндошлари оламида яшайди. Н.Д.Арутюнованинг фикрича,

метафора мавҳум белги ва сифатларни парчаламайди, аксинча, предмет борлигининг фикрий тимсоли даражасига кўтарилади. Масалан, О.Мандельштам роялни «уйнинг аклли ва яхши хайвони» деб атар экан, у шунчаки икки мантикий гуруҳлардаги предметларнигина танлаб қўя қолмайди. Бунда эътибор аниқ предметларга эмас, предметларнинг онгдаги тимсолига қаратилиши лозим.

Ш.Балли ёзади: «Биз моддий дунёдаги предметларга мавҳум тушунчаларни мослаймиз. Уни бошқаларга тушунтиришнинг ягона усулидир. Метафорлар шундай тарзда юзага келган. Метафора киёслашдан бошқа ҳеч нарса эмас. Бунда тафаккур тамойил асосида мавҳум тушунчани аниқ моддий тушунчага яқинлаштиради ва битта сўзга боғлайди».

Ж.Лакофф ва М.Жонсон ўзларининг метафора назариясини илгари сураб эканлар, «Метафора бизнинг кундалик турмушимизга сингиб кетган, нафақат тил, шунингдек, тафаккуримиз ва ҳаракатларимизга қоришиб кетган. Бизнинг тушунчалар тизимимиз эса метафорик характердадир» деб таъкидлайдилар. Уларнинг назариясига қўра, одамлар ўз онгидаги «мавҳум» концептни аниқроқ ифодалаш, мавжуд ёки мавжуд эмас деб билиш учун метафора кидирадилар. Олимлар метафорани фундаментал – асосий сезги деб билладилар. Уларнинг фикрича, метафора моддиятни юзага келтириш воситасидир. Метафора – билишнинг кучли воситалардан биридир, унда бизга маълум бўлган эски тушунча янги тушунча билан киёсланади. Ўхшашлик механизми тўқима табиатга эга бўлади.

Метафора мазкур принципдан бошланади, яшайди, агар номлашнинг ички тузилиши вазифасини бажармай қўйса, ўлади. (В.Н.Телия)

О.М.Фрейденберг метафоранинг юзага келиши ҳақида қуйидагиларни ёзади: «Кўчирилган ғоялар! Агар у гносеологик билимлар таъсири натижасида инсон онгида юзага келмаганида, бундай тафаккурий тўсикни ким ҳам ўйлаб топа олмаган бўларди».

М.Мюллер бошқача қарашни илгари суради: метафора қадимги тилнинг луғавий камбағаллиги натижасида юзага келган: луғат бойлиги оз

бўлган, инсон эса битта сўзнинг ўзидан турлича предмет ҳамда тушунчаларни белгилаш учун фойдаланган.

А.Н.Афанасьев ва А.А.Потебня фикрига кўра метафора икки предметнинг у ҳақидаги тасаввурий ўхшашлик натижасида яқинлашувидан юзага келган. У бирор эҳтиёж ёки тилнинг камбағаллиги натижасида эмас, бой манбадан эркин ўсиб чиққан.

Демак, метафора борлик ҳақидаги тафаккур усулидир. У орқали янги билимлар олинади: ҳали аниқ шаклланмаган тушунчани ифодалаш учун сўзнинг бирламчи маъносидан, унинг турли ассоциацияларидан келиб чиқадиган маъноларидан фойдаланилади.

Метафора тушунчани инсон призмасидан ўтказар экан, унинг дунёкараши, билим савияси, миллий-маданий кадриятлари ҳақида ҳам маълумот беради. Шундай қилиб, метафора антропометрик характерга эга: метафора инсон тафаккурининг қай даражага етганлиги белгиси ҳамдир. Метафора мавҳум нарсаларни тушунарли ва енгил хис этиладиган қилиб кўяди.

Демак, метафора моҳияти жиҳатидан қуйидаги хусусиятларга эга: у тафаккур ва борликни англаш қуроли, у фундаментал маданий кадриятларни акс эттиради ёхуд миллий-маданий дунёкарашга йўғрилган.

1978 йилда Чикаго штатида бўлиб ўтган симпозиум фақат метафора муаммосига қаратилган эди.

Метафоранинг сирини очишда бизга шеърый, бадий метфораларни кузатиш катта ёрдам беради.

Кейинги ўн йилликлар давомида метафоранинг пайдо бўлиш тарихи ва унинг маданиятни тилда намоён этишдаги ўрнини яъни лингвокультурологик аҳамиятини тадқиқ этиш кўпгина тилшунос олимларнинг диққат марказида бўлди. Гарчи метафора муаммоси икки минг йилдан буён олимларнинг диққат марказида бўлса ҳам, бугунги кунгача ё стилистик восита сифатида, ё бадий услуб сифатида тадқиқ этиб келинар эди. Фақатгина охириги ўн йилликлар давомида тилшунослар ва файласуфлар диққати метафоранинг

онтологиясини тадқиқ этишга кўчди (Н.Д.Арутюнова, В.Н.Телия, Б.Блек, Ж.Лакофф, М.Жонсон ва бошқалар).

Фразеологик бирликлар ва метафора мазмунининг режаси ҳамда уларга бириктирилган маданий коннотациялар туфайли маданий белгиларнинг 32 экспонентларига айланди.

Метафорани ушбу нуктаи назардан кўриб чиқамиз.

XX асрнинг охирларида метафора олдингилардан кўра мураккаброқ ва муҳимроқ ҳодиса сифатида намоён бўла бошлади. Метафоранинг келиб чиқиш тарихи ҳақида тилшунослар турли хил қарашларни илгари суришади. Маслова метафоранинг келиб чиқишини инсоннинг генезиси билан ва тегишли равишда инсон маданияти билан боғлайди. Ва энг қадимий тил, қадимий ибтидоий алоқалар метафорик бўлганлигини таъкидлайди. М.Мюллер фикрига кўра эса метафора қадимий тил лексик қашшоқлиги сабабли вужудга келган. Сўз захираси кам бўлган ва инсон ҳар хил предметлар ва ҳодисаларга бир хил сўзларни ишлатишга мажбур бўлган.

Бизнинг фикримизча, метафора қадимий тилнинг лексик қашшоқлиги ёки сўз захирасининг камлиги туфайли вужудга келмаган. Бу борада биз А.Н.Афанасевнинг фикрларига таянамиз. Унинг ёзишича, метафора ўхшаш тасаввурларни уйғотадиган предметларни ўзаро яқинлашиши натижасида пайдо бўлган. Метафора мутлако озод, бой манбадан олинган, зарурат, эҳтиёж ёки тилнинг қашшоқлигидан пайдо бўлмаган.

Метафора тилдаги универсал ҳодиса бўлиб, у ҳамма тилларга хосдир. Унинг универсаллиги макон ва замонда, тилнинг структурасида ва фаолиятида намоён бўлади. Метафора фан учун махсулдор тушунчадир. М.М.Батхин “хронотоп” деган атамани фанга деярли метафора каби киритганини таъкидлайди. Аксарият энг қулай илмий атамалар метафоралардир: “ички шакл”, “маданий коннотация”, “тирик сув” ва бошқалар. Метафора бу тилнинг энг сирли воқеаларидан биридир. Метафора таърифининг хилма-хиллигига қарамай деярли ҳаммалари Аристотель таърифига бориб тақалади: “Метафора бу ғайриоддий номни бир турдан

бошқа хилга, ёки хилдан турга, ёки хилдан хилга, ёки ўхшашдан ўхшашга кўчиришдир”

М.Минскийнинг фикрича нуткий ё фикрий ҳодисада икки тушунчани боғланиши бир тизим бўлиб, бошқа маънолар ўрнига ўтади, чунки метафора номи йўқ нарсани аён килувчи восита сифатида хизмат қилади. Метафоранинг пайдо бўлиши тил эгаларининг концептуал тизими, уларнинг дунё ҳақидаги стандарт тасаввурлари, баҳолаш тизими билан боғлиқдир. Метафоранинг ижод қилиш механизми қуйидагича: ҳар хил мантикий синфлардан икки турли предмет олинади ҳамда улар умумий аломатлар ва хусусиятлар асосида бир-бирига тенглаштирилади.

Инсон метафорани вужудга келтираётганида гўё сифатлар ва хусусиятлар оламида, мантикий синфларда ва уларнинг субстансиялари (ўринбосарлари) оламида яшагандай бўлади. Метафора абстракт маънодаги белги, аломат ва сифатларни ажратиб чиқармайди, балки предметнинг мазмун моҳиятининг маъно тимсолини аниқлайди. О.Мандельштам роялни “ақлли ва ёқимли уй ҳайвони” деб айтганда, у предметларни соддагина қилиб турли мантикий синфлардан олмайди. Бу ерда гап реал предметлар ҳақида эмас, балки онгда пайдо бўлган предметларнинг тимсоллари ҳақида боради. Шундай қилиб бир бутуннинг моҳияти вужудга келади. Ш.Балли ёзади: “Биз абстракт тушунчаларни ҳиссиёт олами предметларига қиёслаймиз (ўхшатамиз), чунки бу биз учун ягона уларни англаш усули ва бошқаларни улар билан таништириш йўлидир. Метафоранинг келиб чиқиши шундайдир. Метафора бу қиёслашдан бошқа нарса эмас, унда идрок абстракт тушунчани ва муайян предметни яқинлаштириш тамойили таъсирида битта сўзда ҳар иккисини мужассамлаштиради”.

Метафора ўзида асосий маданий қадриятларни акс эттиради, чунки метафора маданий-миллий дунёқарашга асосланган.

8-МАВЗУ: ИНСОН МИЛЛІЙ МЕНТАЛЛИК ВА ТИЛИМИЗ ТАШУВЧИСИ СИФАТИДА

Режа:

1. Инсон ва маданият.
2. Инсон ва тамаддун.
3. Ижтимоий фанларнинг инсон тамаддунидаги вазифаси ва ўрни.
4. Менталлик.
5. Тил шахси.

Таянч сўзлар: *инсон, маданият, цивилизация, менталлик, тил шахси, Караулов, эксперимент.*

XX аср охири ва XXI аср боши дунёда фанларнинг нотекис ривожланиши билан характерланади, яъни техника цивилизациясидаги кескин бурилиш, таракқиёт ва аксинча ижтимоий фанлардаги жуда сустривожланиш бунга мисолдир Бунда инсон омили етакчи ҳисобланиб, унинг фаолияти ва ишлари, хатти-ҳаракатлари, фикри ва интилишлари, ҳаёлот ва хис-туйғулари асосий предмет вазифасини бажаради.

Цивилизация инсон ўзини-ўзи йўқ қилиши учун кудратли кучни яратишга имкон яратди, лекин ижтимоий фанлар ҳозирча уни кутқариш қобилиятига эга эмас, чунки уларда инсонни тушуниш ва хулқ-атворини мукамал қилиш учун етарлича билим ва имконияти йўқ. Ҳозирча кўпгина ижтимоий соҳалардан фақат биргина тарғибот воситаси ва оммага таъсир ўтказиш соҳасигина фаол ривожланиб борапти. Инсон интеллектининг заиф томонининг исботи сифатида қуйидаги фактни келтириш мумкин: ҳар гал янги реклама қилинаётган маҳсулот бизнинг назаримизда олдингисидан яхшироқ, мукамалроқдек туйилади. Техноген цивилизациянинг замонавий фикрлаш услуби янги тилни – яъни ўта жўн- ёқимсиз, жуда догма-прагматик техник фикрлашни юзага келтирадиган тилни дунёга келтирди. Масалан,

хаёт хақида гапиришга тўғри келганда ҳарбий ёки тиббиёт терминларида гапирилади: ҳосил учун кураш, Афғонистондаги операция каби.

Охирги даврларда фалсафа, маданиятшунослик, тилшунослик, лингвокультурогиёда инсонни янада чуқурроқ билиш: унинг табиати, ташки кўриниши, ички дунёси, менталитети ва бошқа томонларини ўрганиш тенденцияси пайдо бўлди.

Чунки инсон феномени йўлини билиб олиш табиий фанлар орқали эмас, балки табиий тиллар орқалигина англаб бориш мумкин деган ишонч мустаҳкамланиб боряпти

Бизнинг мақсадимиз, инсоннинг тили орқали уни кўпроқ билиб олиш. Чунки тил нафақат коммуникация воситаси, фикрни ўтказиш ва ифодаш ҳамдир. Бундай ёндашув тилдан фойдаланишни асосий ўринга қўяди, бунда унинг муҳим томони ва вазифаси тилда дунё концептуал тасвирини намоён бўлиши билан белгиланади

Инсон бизнингча, бошқа миллий жамоалар вакиллари билан ҳамкорликда фаолиятда иштирок этаётган маълум миллий менталлик ва тил ташувчиси сифатида тушунилади.

Ҳозирги замон фани учун шунчаки инсон эмас, балки шахс, яъни тафаккур соҳиби, тилга, мураккаб ички дунёга эга бўлган, тақдирга, нарсалар оламига маълум муносабатини билдира оладиган ва шунга ўхшашларга эга бўлган конкрет одам кизиктиради.

У коинотда ва ерда алоҳида ўринга эга, у доимо дунё билан ҳамнафас яшайди ва у билан ўзи билан ва шунга ўхшашлар би билан муносабатда бўлади. Яратганнинг хоҳиши ва иродаси билан эркин ирода соҳибидир ҳам.

Одам – табиатига кўра ижтимоий мавжудот, одамийлик одамда жамият шароитида унинг ҳаётида, одамзот томонидан яратилган маданиятда дунёга келади.

Бизни умуман олганда, инсон эмас, балки тилдаги инсон кизиктиради. Масала шундаки, биздан яширинган ментал соҳага кириб боришимиз учун, тил- ягона восита ҳисобланади, зеро у ёки бу маданиятда дунёни бўлиниш

усулларини белгилаб беради. У одам ҳақида шундай нарсаларни сўзлаб берадики, улар ҳақида одам ўзи ҳам англамай қолади.

И.А.Гончаров Е.Н.Наришкинага ёзган хатида: Тил нафақат гапириш, нутқ, балки инсоннинг ички дунёси, образи: унинг юрак деб аталмиш ақли, у тарбия, ақлий ва ахлоқий кучнинг яратувчиси ва ташувчисидир. Унинг диалогик муносабати инсон ҳақида билиш, унинг дунёдаги ўрни, Худога, табиатга, унинг атрофидаги одамларга бўлган муносабатида жамланган.

Балки биз дунё ва сўз билан яратилганимиз учун, биз учун ҳамма нарса кизиқарлидир. Гумбольт шундай ёзган эди: “Тилни ўрганиш ўзида сўнги мақсадни кўзламайди, балки инсон томондан ўзини англаш ва билиш, кўзи билан кўриш мумкин бўлган ва аторифидаги яширин нарсаларга муносабатида барча соҳаларни ўз ичига олган ҳолда олий ва умумий мақсадларга хизмат қилади”. Буюк тилшунос олимнинг бу фикрини охиригача англаб етиш учун бир неча юз йил керак бўлди.

XX аср иккинчи ярми фалсафаси тилни ҳар томонлама анализ қилиш ҳисобига ривожланиб борди. Тил файласуф учун нафақат фалсафий концепцияларни ифодалаш воситаси, балки дунё ва инсонни билиш воситаси ҳамдир. Шундай қилиб агар олдин Сўз, айнан у –билимларнинг муҳим манбаси, айнан унда инсон ва дунё ҳақида барча ахборот жамланган.

Фалсафий мушоҳаданинг асосий мақсади инсон бўлиб, у “Ўзганинг” мавжудлигини билувчи семиотик фаолият орқали билиб олинади. Балки шунинг учун ҳам таниқли яҳудий файласуфи М.Бубер, янги тадқиқот объектини, яъни Мен – Сенда яшовчи одам муносабатларини яратди. Ҳақиқатан бу диалогик муносабатлар, Сен Менсиз бўлиши мумкин эмас, инсон йўли ҳамиша ўзга одам билан бирга бўлади, ҳаёт жамоада намоён бўлади. Дунёни англаётган одам – бу одам, одам билан дегани. Фейербах бу хусусида шундай ёзган эди: “Инсон моҳияти ва мавжудлиги фақат мулоқотдагина, одам билан одам бирлигида, фақат Мен ва Сен ўртасидаги ҳақиқий фарқларга таянадиган бирликдадир” –деб ёзган эди.

Мазкур универсал муносабатда инсон ҳақида билиш, унинг дунёдаги ўрни, Худога, табиатга, унинг атрофидаги одамларга бўлган муносабатида жамланган. Бунда одамни башка одамга муносабати асосий ҳисобланади. М.Бубер одамни уч томонлама ҳаётий муносабатини таъкидлайди, яъни дунё, инсон, Худога муносабатини. Дунёга бўлган муҳим муносабат санъат, одамга муносабат муҳаббатда, Худога муносабатда - диний очикликда яқун топади. Мен - Сен одам билан одам ўртасидаги диалогда, яъни суҳбатда намоён бўлади, у нутқда расмийлашган. Бизнинг Сенимиз Худога қаратилган бўлиб, у биз эшитмаётган, лекин ҳис қилаётган чакириғимизга жавобдир. Ҳақиқий Худо билан мулоқот сўзсиз амалга ошади, лекин шундай бўлса ҳам, у нутқни яратади.

М.Бубернинг ёзишича, ”Одам ўзи нима” саволига жавобни биз ундаги мавжудлик, унинг бирга бўлиш динамик табиати ва органик қобилиятидаги Бирини иккинчиси билан учрашиши ва бирини- бири билиши орқали амалга ошади. Шундагина биз бу саволга жавобни топишга яқинлашамиз. «Инсон муаммоси» ишида, у тадқиқот предмети сифатида аниқ ва конкрет шахс туриши керак деб таъкидлайди, ва бунда бошқа фанлар: психология, этнография, биология каби фанлардан олинган маълумотларга таяниш лозимлигини айтади.

Инсон йилнома, ҳаётий ёзишмаларда, хроникаларда, автобиографияларда, эпистоляр жанрдаги асарларда, яъни у бир катор алабий жанраларда асосий тадқиқот предмети сифатида хизмат қилиш керак.

Э. Бенвенист 60 йилларда нашр этган рус тилидаги таржималарда 1974 йилда, тил одамнинг ўзида жамланган бўлади, шунинг учун у сунъий кашфиёт бўла олмайди деб ёзади: ”Дунёда фақат одам тил билан яшайди, ва шундай қилиб тил фақат одамнинг ўзига тегишли бўлиб уни шу жихати ажралиб туради”. Айнан тилда ва тил туфайли одам субъект сифатида конструкциялашади, зеро фақат тил реалликни белгилайди ва у мавжудлик хоссасини ўзидир”.

Мингйилликлар арафасида одамни билишга кизиқиш ўсиб кетди: 1990 йил "Одам", 1991 йил Россия Фанлар академиясида Одам институти ташкил этилди, 1991 йилда эса "Одамда одамийлик ҳақида" журналлари чиқа бошлади. Н.Д.Арутюнова, в 1998 й. «Язык и мир человека», 1999 йил унинг муаллифлигида «Логический анализ языка. Образ человека в культуре и языке» китобларини чоп этиди. Шу ва бир қатор илмий ишлари билан Н.Д.Арутюнова "Одам тилда" тадқиқот ишига катта ҳисса қўшди.

Миллий менталлик ва тилнинг ўзаро алоқаси муаммоси хусусида маданиятшуносликда Н.В.Уфимцева ва Ю.А.Сорокиналарнинг тадқиқот ишлари катта қизиқиш ўйғотди.

Русларнинг ўзлари ўзларига шундай таъриф берадилар (улар кўпдан озга қараб фоизда берилган): меҳмондўстлар (5 та жавоб), кувноқлар (5 та жавоб), сабрлилар (5 та жавоб), сахийлар, очик кўнгиллилар, талантлилар, кашфиётчилар, ишонувчанлар, ҳозиржавоблар,, интеллектлар, ўйчилар, ўқимишлилар, дангасалар, иккиюзламачилар, ақллилар, сабрлилар, оптимистлар, чидамлилар, тундлар, хоргинлар, кайфиятсизлар, буюқлар, баджаҳллар, жохиллар, қизғанчиқлар, ташаббуссизлар, тўполончилар, бузғунчилар, зукколар, бахтсизлар, чарчаганлар ва бошқалар.

Америкаликлар русларни қуйидагича тасаввур қиладилар: материалистлар (7), меҳмондўстлар 4, серхаражатлилар 3, баланд овозда гапирувчилар 2, кўнгилхушлиқни севувчилар 2, мағрурлар 2, озодликни севувчилар 2, индивидуалистлар 2, ўз ишига садоқатлилар 2, рақобатдошлиққа мойиллар 1, кўп ишлашади 1, мақсадга интилувчилар 1, мотивлаштирилганлар 1, худбинлар 1, тажовузкорлар 1, қизғанчиқлар 1, ёқимсизлар 1, қўпол 1, дангаса 1, кашфиётчилар 1, сахий 1, бахтли 1 ва х.

Руслар портретига келтирилган таъриф ва тавсифлар тўплами, ўз навбатида уларни зиддиятли томондан тасаввур қилдиради, лекин бу улар ҳақида бутун яхлит кўринишни ҳосил қилади, ва муаллифлар шу орқали ядро ва перефирияни ажратишади.

Жумладан, агар руслар нуктаи назаридан белоруслар меҳнатқаш, сахий, тежамкор, меҳмондӯст, (тўртга асасий муносабат), украиналиклар эса уларни хасис, чидамли, меҳнатқаш, ишонувчан деб ҳисоблашади.

Унча катта бўлмаган эксперимент шунингдек маллатнинг раҳнамоларини аутокузатиш ва муносабатлар йўли билан эмас, балки бу йўналишда ОАВ томонидан ишлов берилган бошқа халқлар мушоҳадаси томонидан аниқлашга ҳам ёрдам беради, Шундай қилиб, тилда миллий менталлик акс этади, ва у оддий психолингвистик эксперимент орқали тадқиқи этилиши мумкин.

Тил – одам идентификациясининг энг муҳим воситаси ҳисобланади. Шунинг учун тилни бирданига, тезлик билан янгилаш шахс тилига зўрлик қилиш деб ҳисоблаш мумкин, бундай ҳолатларда одам одатий ўзини намоён қилиш ва ўзини ангалаш, тушуниш воситасидан маҳрум бўлади. Зеро, тил ҳаёт билан дунёга келади, ўзининг вазифаларини бажариш баробарида ундан узилиб боради (яъни сўзлар бошқа мазмун билан тўлиб боради) ва ўзи уни яратишга кириша бошлайди.

Тил шахси

Бизга маълумки, одам, шахс маданиятни яратади ва унда яшайди. Айнан шахсда одамнинг ижтимоий табиати биринчи планга чиқади, одамнинг ўзи эса, ижтимоий ҳаётда субъект сифатида намоён бўлади.

Шахс концепциясининг бошқалари ҳам мавжуд. Америкалик психолог А.Маслоу, одамни ташқи оламга унча қарам, яъни боғлиқ бўлмаган, ҳар қандай психологияни якуний ҳолати табиатни ички борлиғи сифатида кўради, ҳаёт эса ички табиат билан биргаликда руҳий саломатлик сабабидек кўриб чиқилади

А.Маслоу нуктаи назарича, шахснинг вояга етиши, бу одамнинг ўзини ҳар томонлама намоён қилиши замиридаги ўз идеалга томон ҳаракатланишидир. У ёзишича, “Одамзот учун, яшаши учун : координаталар системаси, яшаш фалсафаси, дин ёки уни ўрнини босувчи бошқа бир дин

зарурдир, жумладан улар худди куёш нури, кальций ёки мухаббат зарур бўлганидек керакдир”.

Шахс халқнинг, этноснинг маданий аъъаналарининг истикболи сифатида кўриб чиқилиши лозим. (Пископель, 1997), зеро одамда одам туғилиши учун маданият доирасида шаклланувчи маданий-антропологик прототип зарур бўлади.

Албатта, ўзини ўзи тушуниш нарсаларнинг асл ҳолатини аниқлашда муҳимдир. Лекин кўшни халқлар сени қай даражада тушунишлари ундада муҳимдир. Бу тоифадаги билимлар кўплаб этник зиддиятларини олдиндан кўра олишга ва уларни олдини олишга имкон беради.

Маданият категорияси- бу макон, тақдир, вақт, ҳуқуқ, бойлик, меҳнат, виждон, ўлим ва ҳ. Улар мавжуд кадрятлар системасини ўзига ҳос томонларини акс эттиради, ва дунёни англаш, идрок этиш ва ижтимоий ҳуққ намуналарини яратади.

Тил шахсига дастлабки муносабат масаласи немис олими И.Вейсгерберг номи билан боғлиқ. Рус тилшунослигида дастлабки кадамни бу соҳада В.В.Виноградов қўйди ва тил шахсини ўрганишда икки йўлни ишлаб чиқди, булар муаллиф шахси ва персонаж шахсидир.

А. А.Леонтьев сўзловчи шахс ҳақида ёзган. Г.И.Богин тил шахси тушунчасини ишлаб чиқишни бошлаб, тил шахси моделини яратди. Унинг нуктаи назарича, одам “нутқ ҳаракатларини ишлаб чиқиш, яратиш ва ҳосил бўлган нутқни қабул қилишга тайёр” моддият сифатида қаралади. Ю.Н.Қараулов ҳам мазкур тушунчани илмий истеъмолга олиб кирди. Унинг таъбирича, одам матн яратиш ва қабул қилиш қобилиятига эга бўлиб, куйидагича фаркланади: структур-тил тизими даражасига кўра, борлиқни аниқ ва чуқурроқ акс эттириш, аниқ мақсадли йўналганлик билан.

Ю.Н.Қараулов бадий матнга асосланган даражаланган тил шахси моделини ишлаб чиқди (Қараулов, 1987). Тил шахси, унинг фикрича, уч босқичли тузилишга эга. Биринчи босқич – вербал-семантик (семантик-строевой, инвариантли) оддий сўзлашув даражасини акс этувчи.

Иккинчиси- когнитив бўлиб, бунда социумга тегишли коллектив ёки алоҳида когнитив кенглик ҳосил қилувчи релевант билимлар ва тасаввурларнинг актуализация и идентификацияси амалга ошади.

Бу босқич ўзида шахс дунёси моделини, унинг тезаурусини, маданиятини акс эттиришни назарда тутди. Ва ниҳоят учинчиси - олий босқичи прагматик босқич. У тил шахсини ривожланишини ҳаракатга келтирувчи мотив ва мақсадлар характеристикасини аниқлашга қаратилган.

Шунга қўра, ахборот кодлаштириш и декодлаштириш уч босқични, яъни "шахснинг коммуникатив кенглиги" –вербал-семантик, когнитив, ва прагматик даражаларнинг ўзаро таъсири остида амалга оширилади. Тил шахси қурилмасининг уч даражали концепцияси уч типдаги, яъни коммуникатив эҳтиёж—контактни ҳосил қилувчи, информацион ва таъсир ўтказувчи, шунингдек миллий хусусиятга эга муомала жараёнининг уч томони - коммуникатив, интерактив ва перцептив жиҳатдан корреляция қилинади.

Тил шахсининг даражали модели шахснинг умумлаштирилган типини акс эттиради.

Мазкур маданиятда конкрет тил шахслари кўп бўлиши мумкин, улар ўз навбатида шахс таркибининг ҳар бир даражасида вариациялар моҳияти билан ажралиб туради.

Бунда нутқ шахси- тил шахси ҳисобланади. Айнан нутқ шахси даражасида тил шахсининг миллий –маданий ўзига ҳослиги, шунингдек муомаланинг ҳам миллий- маданий ўзига ҳослиги юзага келади.

Нутқ шахси мазмунига одатда қуйидаги компонентлар киритилади:

- 1.Қадриятли, дунёқарашли, тарбия компоненти мазмуни, яъни кадриятлар тизими, ёки ҳаётий мазмун. Тил одамни дунёга дастлабки ва чуқурроқ нигоҳ билан қарашини таъминлайди, миллий характер асосида шаклландувчи дунёнинг тил образини ва рухий тасаввурлар иерархиясини ҳосил қилади, табиийки, улар муомаланинг тил диалоглари жараёнида амалга ошади.
- 2.Культурологик компонент - бу тилга бўлган кизикишни ошишини самарали

воситаси сифатида маданиятни ўзлаштириш даражасидир. Нуткий ва нонуткий хулқ қоидалари билан боғлиқ ўрганилаётган тил маданияти фактларини жалб қилиш, тилдан фойдаланиш адекват малакаларини шакллантиради, ва мулоқотдаги суҳбатдошига самарали таъсир ўтказади.

3.Шахс компоненти, ҳар бир одамда мавжуд индивидуал, чуқурлаштирилган хусусият.

Тил шахси параметрлари эндигина ишлаб чиқилипти. У абстракт синтактик моделларни тўлдирувчи у ёки бу фойдаланиш частотасига эга бўлган аниқ тил захираси билан характерланади

Агар моделлар мазкур тил жамоаси учун етарли даражада одатий бўлса, унда унинг лексикаси ва гаплашиш манераси одамни маълум ижтимоий катламга тегишли эканлигини, унинг маълумот даражасини белгилаши, характер тип, жинси ва ёшини кўрсатиши мумкин.

Ўнлаб ижтимоий ролларни бажариш билан боғлиқ, бундай шахснинг тил репертуари, социумда қабул қилинган нутқ одоби билан ўзлаштирилиши лозим.

Тил шахси тилда акс этувчи ижтимоий онг шакллари (илмий, турмуш тарзи ва ҳ.)нинг турли даражаларда, хулқий стереотип ва меъёларда моддий маданият оламида, яъни маданий маконда мавжуд бўлади. Маданиятда белгиловчи рол фикрлар концепти ҳисобланган, миллий кадриятларга тегишлидир.

Маданий кадриятлар ўзида универсал ва индивидуал, доминант ва қўшимча фикрларни ажратиши мумкин бўлган тизимни намоён қилади.

Улар ўз аксини тилда топади, аниқроғи сўзлар синтактик бирликларда, фразеологизмларда, паремеологик фондларда ва прецедент матнларда кўринади. Масалан, барча маданиятларда ҳасислик, кўрқоклик, катталарга нисбатан ҳурматсизлик, дангасалик қораланади, лекин ҳар бир маданиятда бу қусурлар ҳар хил боғлиқ белгиларига эга. Ҳар бир маданиятга ўзига хос ўзининг координаталари бор параметрларни ишлаб чиқиш мумкин. Бундай параметрлар якуний кадриятлар белгиси деб ҳисобланади.

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Маслова В.А. Введения в лингвокультурологию. – М.:Наследие, 1992.
2. Гумбольдт В. Язык и философия культуры. – М., 1985.
3. Салиева З.И. Концептуальная значимость и национально – культурная специфика сентенции в английском и узбекском языках: Автореф.дисс.канд.филол.наук. – Ташкент, 2010.
4. Махмудов Н. Тилнинг мукамал тадқиқи йўлларини излаб/”Ўзбек тили ва адабиёти” журн., 2012. № 5.
5. Телия Н.В., Типы языковых значений. Связанное значение слова в языке. – М., 1981.
6. Телия В.Н. Русская фразеология. – М., 1989.
7. Сепир Э. Отношение норм. Поведения и мышления к языку в кн.: НЛ.в.1.М.,1960.

